

गुजरात विद्यापीठ ग्रंथालय

[गुजराती कॉपीराइट विभाग]

अनुक्रमांक C-C-88 वर्गाक

पुस्तकनुं नाम म. २० नै. १०० २०३०५

विषय ०५

ગાંધી ગ્રંથમાળા.

મણકો ૧ લો.

મારો જ્વલનો અનુભવ

લખનાર-

મહાત્મા ગાંધીજી.

પ્રગટ કર્તા-

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર, સુરત.

(૧૯૦, કેળાપીઠ)

આવૃત્તિ બીજી.

પ્રત ૩૦૦૦

તા ૦ ૧લી જૂન ૧૯૨૨.

કીંમત ૫ આના.

પાકું પુકું ૮ આના.

પ્રકાશક:—
ઈશ્વરલાલ મૂળચં
વીમાવાળા.
ગાંડીવસદન
કેળાપીઠ, સુરત.

વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
સુરતી કોપીરાઈટ
૧૯૪૪

— શુ —
તમે હજી
ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિરના
સ્થાયી ગ્રાહક નથી થયા ?
નિયમો માટે લખો:—
વ્યવસ્થાપક
ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર
કેળાપીઠ, સુરત.

મુદ્રક:—
કંચનલાલ ચુનીલાલ
ગાંધી.
ઈન્ડિયા પ્રિ. પ્રેસ
લાગાતળાવ, સુરત.

પ્રસ્તાવના.

મહાત્મા ગાંધીજીએ સ્વયમેવ લખેલા 'મારો જ્વલનો અનુભવ' પુસ્તકની બે હજાર નકલની પહેલી આવૃત્તિ થોડાજ સમયમાં ખપી ગઇ અને આજે બીજી આવૃત્તિ વાંચકવૃંદના હાથમાં મૂકાય છે. એજ ખતાવી આપે છે કે પ્રજામાં આજકાલ આવા પ્રકારના વાંચન માટે ફેટલી ખર્ચી ઉત્સુકતા પ્રગટી રહી છે. અમારી આવૃત્તિ બહાર પડ્યા પછી અમદાવાદ ખાતેથી પણ એજ પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ એટલું જણાવવું જરૂરનું છે કે આ પુસ્તકમાં ગાંધીજીએ લખેલો 'સત્યાગ્રહની છેલ્લી લડતનો અનુભવ' એથા અનુભવ તરીકે આપવામાં આવ્યો છે તે અમદાવાદવાળી આવૃત્તિમાં નથી. વળી આ બીજી આવૃત્તિમાં ખાસ તૈયાર કરાવેલું એક ચિત્ર તથા ગાંધીજીની જુદા જુદા સમયની બે છબીઓ આપેલી છે. તે છતાં કીમત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં એક આનો એછી રાખી છે.

ગાંધીવ સાહિત્ય મંદિરની સ્થાપના થયાને હજુ માત્ર દશ મહિનાજ થયા છે તેટલા વખતમાં આ સંસ્થા તરફથી પુસ્તકો અને ચોંપાનીયાં (Pamphlets) મળી એક ડઝન ઉપરાંત પ્રગટીકરણો (Publications) થયાં છે. તે જોતાં સંસ્થાએ ટુંક સમયમાં કીક પ્રગતિ કરી કહેવાય. એ પ્રગતિ પ્રજાજનોએ આ સંસ્થાને આપેલા ઉત્તેજનને આભારી છે એમાં કાંઈ શક નથી. પોતાના શૈશવના અલ્પ કાળમાં સંસ્થાએ જે કાંઈ કાર્ય કર્યું છે તેનો વિગતવાર હેવાલ આ સાથે જોડવામાં આવ્યો છે તે ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જવાની દરેક વાંચકને વિનતિ છે.

વ્યવસ્થાપક,

ગાંધીવ સાહિત્ય મંદિર.

गांधीव साहित्य मंदिर, मुरत.

“शुद्ध, शिष्ट, अने राष्ट्रीय साहित्य.”

स्थापना:-ता. १ली ऑगस्ट, १९२१.

स्व. लोकमान्य तिलक महाराजनी पहिली संवत्सरी अने असहकारना जन्म दिवसवाणा चिरस्मरणीय-ऐतिहासिक-दिवसे 'गांधीव साहित्य मंदिर'नी स्थापना थध हती. मंदिरनी स्थापना वप्पते तेना उद्देशो नीचे प्रमाणे हता:-

- (१) शुद्ध, शिष्ट अने राष्ट्रीय साहित्य लप्पावपुं, तेमज छपावी अहार पाडपुं.
- (२) अेवा उत्तम साहित्यनो पुस्तकां, पत्रिकां अे अने ओपानीयां द्वारा प्रचार करवो.
- (३) अन्य संस्थांअेने सारां पुस्तकां मेणवी तथा लप्पावी आपवां.
- (४) लेखकां, कथाकारां अने कविअेने उत्तेजन आपपुं.
- (५) समाजमां प्रसारेखां गंदा-शृंगारी साहित्यने दूर करवा प्रयत्न करवो, अने तेने स्थाने ओधदायक रमुञ्च तथा स्वदेशालिमानी साहित्यने इलावपुं.
- (६) हिंदी भाषानो प्रचार करवा प्रयत्न करवो.

आ प्राथमिक उद्देशोमांना केटलाक आ टुंक समयमां पणु संतोपकारक रीते सिद्ध थया छे तेमज केटलाकमां प्रसंगवशात् इरकार पणु करवो पड्यो छे. दापला तरीके हिंदी भाषांना प्रचार माटे अमे अेक भास विलाग ओलीने काष्ठपणु पुस्तक पूरूं पाडवानी व्यवस्था राप्पी हती अने ते आप्तनी जहरेर अणर पणु संस्थाना सूचीपत्रमां पुरती करवामां आपी हती. छतां दीक्षगीरी साधे

જણાવવું પડે છે કે આ દક્ષ મહિનામાં હિંદી પુસ્તક માટે અમને આખી એ કે ત્રણ વરદીઓ મળી છે ! આ ખીના જેટલી શૈક્ષણિક છે તેટલી આશ્ચર્યકારક છે. આપણા દેશમાં એક રાષ્ટ્રભાષા કરવા માટે દરેક પ્રાંતના વતનીઓએ હિંદીભાષા શીખી લેવાની કેટલી જરૂર છે તે સમજ્યા પછી પણ ગુજરાતી વાંચક જગત તે ભાષા તરફ આટલું બધું દુર્લભ કરે એ ખરેખર શોકજનક છે. આખા ગુજરાતમાં ગુજરાતી ભાષાએને હિંદી પુસ્તકો મેળવી આપનાર તથા તે વિષેની માહિતી આપનારની જે ખોટ હતી તે ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિરે પૂરી નાંખી હતી. પરંતુ પ્રજાએ તેનો પૂરતો લાભ લીધો ન હોવાથી સંસ્થાને હિંદી વિભાગ લગભગ બંધ થયા જેવો છે. જો કે હિંદી પુસ્તક મંગાવનારને તે મેળવી આપવાનું તેમજ તે વિષેની માહિતી આપવાનું કામ તો હજીયે ચાલુ રહેશે.

જોકે હિંદી વિભાગને પૂરતું ઉત્તેજન મળ્યું નથી, છતાં સંસ્થા તરફથી પ્રગટ થતાં ખીજાં પુસ્તકોને પ્રજાએ સારો આવકાર આપ્યો છે અને તેથીજ સંસ્થાએ આ અલ્પ સમયમાં આટલી બધી પ્રગતિ કરી દીધી છે. આજમુઘીમાં ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિરે નીચે પ્રમાણે પ્રગટીકરણ કર્યાં છે:-

ગાંધી ગ્રંથમાળા.

પુસ્તકનું નામ.	નકલ.
૧ ગાંધીજીનો જ્વલનો અનુભવ	૨૦૦૦
૨ શિવદયાળની શોધ	૪૨૫૦
૩ ધૃષ્ટિપતનો ઉદ્ધારક	૧૦૦૦
૪ નીતિધર્મ-સર્વોદય	૨૦૦૦
૫ ગાંધીજીનો જ્વલનો અનુભવ [૨જી આવૃત્તિ]	૩૦૦૦

ગાંડીવ પત્રિકામાળા.

૬ ગાંડીવ રેંટીઆ પુરાણ	૨૦૦૦
૭ ગાંડીવ ગીતા (સીલક નથી)	૨૦૦૦
૮ ભારત કીર્તન [૧લી આવૃત્તિ]	૨૭૫૦
૯ ભારત ભક્તિ [૧લી આવૃત્તિ]	૪૫૦૦
૧૦ ભારત ભક્તિ [૨જી આવૃત્તિ]	૬૦૦૦
૧૧ ગાંધીજીની દિવ્યવાણી	૨૦૦૦
૧૨ ભારત કીર્તન [૨જી આવૃત્તિ]	૫૫૦૦
૧૩ કાયદા સામે થવાની ફરજ	૩૦૦૦
૧૪ સ્વરાજ--ટંકાર	૬૦૦૦

રાષ્ટ્રીય સ્ત્રી સાહિત્યમાળા.

૧૫ રાષ્ટ્રીય ગરબાવળિ	૧૮૮૦
૧૬ શ્રીમતિ સરોજીની નાયકુનું જીવન ચરિત્ર (તૈયાર થાય છે)	

રાષ્ટ્રીય રત્નમાળા.

૧૭ સ્વ. દાદાભાઈનું જીવન ચરિત્ર [તૈયાર થાય છે]	
---	--

આ ઉપરાંત સ્વરાજ્ય કીર્તન નામના પુસ્તકની ૫૭૫૦ નકલ સોલ એજન્સી તરીકે હક લઈ સંસ્થાએ છપાવી છે. એટલે એકંદર સરવાળે ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિરે દશ મહિનામાં અડધો લાખ કરતાં પણ વધારે પુસ્તકો (ચોંપાનીયાં મળી) છપાવ્યાં છે અને પ્રતિમાસ સરાસરી પાંચ હજાર માણસના હાથમાં રાષ્ટ્રીય વાંચનરત્નૂ ક્યું છે.

આ ગણતરી તો સંસ્થાના પોતાનાં પ્રગટીકરણ વિષે છે પણ એ ઉપરાંત અન્ય સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓએ પ્રગટ કરેલાં અસંખ્ય પુસ્તકોનો ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિરે પ્રચાર કરેલો છે.

મહાત્મા ગાંધીજીનો જ્વલનો અનુભવ બહાર પાડીને સંસ્થાએ ગુજરાતી સાહિત્યની એક જખરી ખોટ પૂરી પાડી છે. જે પુસ્તક આક્રિકામાં મૂળ ગુજરાતીમાં લખાયલું અને જેનાં ભાષાંતરો મરાઠી,

હિંદી અંગ્રેજી તેમજ ખીજી ભાષાઓમાં પ્રગટ થઈ ગયાં હોય છતાં ગુજરાતી ભાષામાં તેની એક પણ આવૃત્તિ નહિ મળે! એનાથી વધારે આશ્ચર્યજનક ખીજું શું હોઈ શકે? આ સંસ્થાએ તે પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ બહાર પાડી તે પહેલાં આખા હિંદુસ્થાનમાં એ લેખની ગુજરાતી નકલો ગણીગાંડીજ પાંચ-સાત પણ ભાગ્યેજ-હશે. અમે સાબરમતીના સત્યાગ્રહાશ્રમમાંથી તેની એક નકલ મેળવી, તે માત્ર ત્રણ દિવસમાં હાથે ઉતારી લીધી અને માત્ર દશ દિવસમાં તેને છપાવી લોકમાન્યની પહેલી અવત્સરીને દિવસે પ્રગટ કરી હતી. વળી ગાંડીવ પત્રિકામાળાના મહુકાઓથી પણ સમાજ-માંથી એક દુષણ દૂર થયું છે એમ હિંમતપૂર્વક કહી શકાય. કેટલાક સમયપર આગાડીના પ્રવાસીઓ તેમજ ખીજા મધ્યમ શિક્ષણ પામેલા માણસો નવરાશની વેળાએ 'નિર્ભાગી નિર્મળા' અને ખીજા હલકી જાતની શૃંગારપોષક કવિતાની ચોપડીઓ વાંચતા. આજે તે સ્થિતિ નથી રહી. આગાડીના મુસાફરો તેમજ ખીજાઓ નવરાશની વેળાએ માત્ર રાષ્ટ્રીય કીર્તનોની ચોપડી વાંચતા જણાય છે. ગાંડીવ પત્રિકામાળાના લગભગ બધા મહુકાઓમાં દેશાભિમાની લજનોના સંગ્રહ મૂકેલા છે અને ઘણાખરા પ્રવાસીઓ તો તેજ વાંચતા માલમ પડે છે. રાષ્ટ્રીય ગરબાવળિ વડે પણ ગુજરાતી ભાષાની એક ખોટ પૂરાઈ છે. આજસુધીમાં ગુજરાતી ભાષામાં જુદા જુદા વિદ્વાન કવિઓને હાથે લખાયેલા રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાળા ગરબાનો એક પણ સંગ્રહ પુસ્તક રૂપે બહાર પડેલો ન હતો. રાષ્ટ્રીય ગરબાવળિના નામ હેઠળ ગરબાઓનો એક સંગ્રહ બહાર પડેલો હતો ખરો પરંતુ તેમાંના બધા ગરબા એકજ વ્યક્તિના રચેલા હોવાથી ખીજા લેખકો-એ લખેલા સુંદર ગરબાઓ તેમાંથી બાદ રહી જતા હતા. આ ગરબાવળિમાં બધા સારા ગરબાઓનો સમાવેશ થાય છે.

गांधीव साहित्य मंदिरमां भणतां पुस्तके. महात्मा गांधीजना लभाषुवाणां.

मारो जेलनो अनुभव	०-५-०
” ” ” (पाकुं पूकुं)	०-८-०
भ्रष्टनो उद्धारक	०-६-०
नीतिधर्मं अने सर्वोद्दय	०-४-०
” ” ” [पाकुं पूकुं]	०-६-०
हिंद स्वराज्य	०-८-०
सत्याग्रह	०-६-६
विद्यार्थी आलमने	०-३-०
भुल्सा पत्रो	०-६-०
आनगी पत्रो	०-६-०
असहकार	०-६-०
वयनामृत	०-२-०
दिव्यवाणी	०-१-०
कायदा सामे यवानी इरण	०-०-८

भीष्मं राष्ट्रीय पुस्तके.

राष्ट्रगीत (भीष्म आवृत्ति)	०-११-०
सत्याग्रहीना स्वातंत्र्य मंत्रो	०-१-०
स्वराज्य कुसुमावणि	०-१-३
गांधीजनुं जवन अरित्र	०-६-०
रेट्टीआ पुराण	०-१-०
अलिभीरादरनो डेस [पोप्टेज भाङ्ग]	१-०-०
स्वराज्य कीर्तन	०-२-०
हृदय मन्थन [पाकुं पूकुं]	०-८-०
गांधीजना प्रसंगा	०-४-०
पूर्व अने पश्चिम	०-४-०

રાષ્ટ્રીય ગરબાવણિ	૦-૧-૬
નાગપૂર મહાસભાનો હેવાલ	૦-૧-૦
લાલા લાલસિંહ	૦-૩-૦
અમૃતસરની વીરાંગના	૦-૧-૦
એક હિંમતખાળની કહાણી	૦-૨-૦
અરવિંદ ઘોષની કારા કહાણી	૦-૧૧-૦
સ્વદેશાભિમાન	૦-૩-૦
ગોખલેનાં વ્યાખ્યાનો [બે ભાગમાં]	૧-૮-૦
આફ્રીકામાં ગુલામી વ્યાપાર	૦-૩-૦
ભારત કીર્તન	૦-૦-૯
સ્વરાજ્ય ટંકાર	૦-૦-૯
ભારત ભક્તિ	૦-૦-૯
રાષ્ટ્ર કીર્તન	૦-૩-૦
સ્વદેશાભિમાન (હિંદી)	૦-૫-૦
શીલ્ટાપુઓમાં હિંદીઓની સ્થિતિ	૦-૬-૦

આ સીવાય ખીજાં ઘણાંય રાષ્ટ્રીય પુસ્તકો આ સંસ્થા તરફથી
પી શકે છે. તેની માહિતી માટે વિગતવાર સૂચીપત્ર મંગાવો.

રાષ્ટ્રીય તેમજ ઐતિહાસિક વાર્તાઓ.

ચાર્શીલા	૦-૬-૦
પેશાવરના હિંદુ હીરા	૧-૪-૦
સોનેરી શિર [ભાગ ૧લો]	૨-૦-૦
આસામ પર હુલ્લો	૧-૪-૦
રાજપૂત અંધાવણિ	૦-૪-૦

શિષ્ટ અને સરળ સાહિત્ય.

નવલકથા.

સુવર્ણકુમારી	૧-૮-૦
શ્વેતભાનુ	૧-૮-૦
મધુસૂદન	૧-૮-૦

અદભૂત આગખોટ	૧-૪-૦
દરિયાની ડાકણ	૧-૦-૦
પિશાચોની પ્રપ્રંચલીલા	૧-૪-૦
રણુજીત અને કુસુમ	૨-૦-૦
સુધારાનો સાર	૧-૮-૦
પ્રમોદા	૧-૪-૦
ડીટેકટિવનાં પરાક્રમે	૧-૦-૦
અમરસિંહ	૧-૪-૦
કિરણસિંહ	૧-૮-૦
મયૂરા : [પ્રત્નસંજ્ઞા]	૧-૮-૦

નાટકો.

મેવાડપતન	૧-૮-૦
રાઠનો પર્વત	૧-૮-૦
પાંડવ ગુપ્ત નિવાસ	૦-૧૦-૦
સ્વામી વિવેકાનંદ	૧-૪-૦
પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન	૮-૧૨-૦
થાય તેવા થઈએ તો ગામ વચ્ચે રહીએ	૧-૦-૦

કાવ્યો.

પદ્માખ્યાન	૧-૪-૦
ગીતાંજલિ (દાગોરની)	૦-૮-૦
મઝલ સાગર	૦-૬-૦
કપ્પીર કૃષ્ણ ગીતા (વજ્રભાષામાં)	૧-૦-૦
વિલસુ (પ્રેમ કાવ્ય)	૦-૪-૦
સ્ત્રોતસ્વિની	૦-૧૨-૦
કાવ્ય કુસુમાકર	૪-૦-૦
નર્મ કવિતા	૫-૦-૦
ધૈર્ય પદ અમરલીલા	૦-૧૨-૦
શ્રી દયારામ કૃત કાવ્યમાળા	૨-૦-૦

પ્રકીર્ણ.

હાસ્ય મંદિર [રમણભાઈનું]	૨-૦-૦
રમુજ ભંડાર	૦-૧૨-૦
અક્કલનો ખળનો	૧-૪-૦
ભક્તિજ્ઞાનનો ભંડાર	૧-૦-૦
સમાજ (ખંડીમયંદ્રની)	૧-૦-૦
આરોગ્ય દર્પણ	૧-૦-૦
લગ્ન મંદિર	૦-૪-૦
દુયકા સંગ્રહ	૦-૪-૦
સીતા વનવાસ	૦-૧૦-૦
શુભાપિત સંગ્રહ	૦-૮-૦
સાહસિક અંગ્રેજ	૦-૧૦-૦
સત્યવચની વિકટર	૦-૧-૩
ભદુષ્ટ દીવો	૦-૧-૩
બોળાનાથ સારાભાઈનું જીવનચરિત્ર	૨-૦-૦
સાહિત્યાદર્શ	૧-૧૨-૦
શ્રી પોકાર	૦-૬-૦
શંકરાચાર્ય જીવનચરિત્ર	૧-૮-૦
પ્રિયવંદા	૦-૬-૦
સામાજિક સેવાના સન્માર્ગ	૦-૧૨-૦
મુક્તા	૩-૦-૦
અલકકિશોરી	૦-૮-૦
અનાથખાળા	૧-૪-૦
સનાતન ધર્મ	૧-૦-૦
આદર્શ ચરિત્રાવળિ	૧-૪-૦
આત્મ વિસર્જન	૧-૦-૦
ભટ્ટરિશતક	૧-૦-૦
કાલંબસનો વૃત્તાંત	૦-૬-૦

અસ્તી ક્રમ યોગ	૦-૧૨-૦
ભજનમાળા	૧-૦-૦
શાંતિદા	૦-૧૨-૦
દિવાન અંબાલાલ દેશાઈનાં ભાષણો અને લેખો	૨-૦-૦
સાચાં મોતી	૧-૮-૦
નવાં યુગનાં ભુવાન, સ્ત્રી, પુરૂષ.	૦-૩-૦
પ્રત્તાસીના પત્રો	૧-૮-૦
દિવ્યમૂર્તિ	૧-૦-૦
વિવિધ વિષયમાળા	૨-૦-૦
પાગલ હરનાથ	૦-૮-૦
ચોર્યાશી આસનો [સચિત્ર]	૨-૦-૦
ત્રિટીશ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ	૦-૧૨-૦
ધર્મનો જ્ય	૦-૪-૦
ગુલકાંત	૧-૮-૦
કલ્લોલિની	૦-૧૨-૦
વેદાંત વપુ	૧-૪-૦
પ્રેમ પુષ્પાંજલિ	૦-૧૦-૦
પૂર્વમિમાંસાદર્શન (સંસ્કૃત)	૧-૮-૦

પુસ્તકોની આ નામાવળિ કાંઈ સંપૂર્ણ નથી, તેમજ જેમ જેમ વખતજાય છે તેમ તેમ ખીજાં નવાં પુસ્તકો આવતાંજ જાય છે. સંસ્થાનું દષ્ટિખિંદુ અત્યારે તો રાષ્ટ્રીય સાહિત્યના પ્રચાર ઉપરજ ચિંતર થયેલું છે એટલે કાંઈ પણ વ્યક્તિએ કે સંસ્થાએ પ્રગટ કરેલું રાષ્ટ્રીય પુસ્તક ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિરમાંથી જરૂર મળી શકશે. ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિરમાં જેટલાં રાષ્ટ્રીય પુસ્તક રાખવામાં આવે છે તેટલાં ગુજરાતની ખીજા કાંઈ પણ સાહિત્ય સંસ્થા કે બુકસેલર પાસે હોતાં નથી. ટુંકમાં ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર એ આખા ગુજરાત અને કાઠીઆવાડનું મોટામાં મોટું રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય મેળવવાનું મથક છે.

મારો જલનો અનુભવ.

અનુભવ પહેલો.

જો કે માત્ર થોડા દિવસજ મેં તથા ખીજા હિન્દીઓએ સત્યને સાંજે જલ ભોગવી છે, તોપણ તેમાં મળેલો અનુભવ એ ખીજાઓને ઉપર્યાગી થઈ પડે એમ સમજીને, તથા ધણુઓ તરફથી માંગણી થઈ છે તેથી અહિં આપવા ધારું છું. જલની મારફતે હિન્દી કોમને હજી ધણુ હકકો મેળવવાના રહેશે એમ પણ માન્યતા છે. તેથી જલનાં સુખદુઃખ સહુ સમજે તે જરૂરનું છે. ઘણી વેળા જ્યાં ખરું જ્ઞેતાં કંઈપણ દુઃખ હોતું નથી ત્યાં આપણે મનથી દુઃખ ધારી લઈએ છીએ. એટલે દરેક વસ્તુને વિષે ખરી હકીકત જાણવી તેથી લાભજ છે એમ ચોખ્ખું દેખાઈ આવે છે.

તા. ૧૦મી જાનેવારીએ બપોરના બે વખત જલમાં નાંખવાના હુમલા થયા બાદ જલમાં જવાનો વખત આવ્યો. મારા સાથીઓને અને મને સજા મળતાં પહેલાં પ્રિટોરિયાથી તાર આવી ગયો હતો, તેમાં ખબર હતા કે, ત્યાંના પકડાયેલા હિન્દીઓને નવા કાયદાને સગળું નહિ થવાને સાંજે ત્રણ મહિનાની સખત મજૂરીની જલ મળી હતી; ને તે ઉપરાંત દાંડ પણ થયો હતો, અને જો દાંડ ન આપે તો ખીજા ત્રણ મહિનાની સજા હતી. આ વાત સાંભળીને હું પોતે ધખી રહ્યો હતો. માજીસ્ટ્રેટની પાસે તેટલા સાંજે મેં વધારેમાં વધારે સજા માંગી પણ તે મળી નહિ.

અને અમને બધાને બે મહિનાની વગર મજૂરીની કેદ મળી. મારા સાથી મિ. પિ. કે. નાયકુ, મિ. સિ. એમ. પિલે, મિ. કડવા, મિ. ઈસ્ટન તથા મિ. ફોરટૂન હતા. છેલ્લા બે ગૃહસ્થો ચીના છે. મને સજ્જ થયા પછી બે ચાર મિનિટ ફોરટૂન પાછળના કેદખાનામાં રાખવામાં આવ્યો હતો. ત્યારબાદ મને ચપકાથી એક ગાડીમાં લઈ મયા, તે વખતે મનમાં ઘણા તરંગો આવ્યા. શું ખીજઓથી મને નોખો પાડશે? અથવા તો મને જોહાન-સબર્ગ છોડી ખીજ જગ્યાએ લઈ જશે? આવા વિચારો આવ્યા કરતા હતા. મારી સાથે ડીટકટિવ હતો તે માફી માંગતો હતો. મેં તેણે જણાવ્યું કે, તારે માફી માંગવાની જરૂર નથી. કેમકે મને કેદમાં લઈ જવો એ તારી ફરજ છે.

કેદખાનું.

મારા તરંગો બધા નકામા હતા એમ તુરત માલમ પડ્યું. જ્યાં ખીજ કેદીઓને લઈ જાય છે ત્યાં મને પણ લઈ ગયા. થોડી મુદતમાં ખીજ સાથીઓ પણ આવ્યા. અમે સાં મળ્યા. પ્રથમ તો અમારું વજન કર્યું, પછી બધાં આંગળાં પડાવ્યાં, ત્યારબાદ અમને નાગા કર્યા, ત્યાર પછી અમને જેલનો પોશાક આપવામાં આવ્યો. પોશાકમાં કાળું પાટલૂત, ખમીસ, ખમીસ ઉપરનું પહેરણ [જેને અંગ્રેજીમાં જંપર કહે છે] ટોપી તથા મોજાં અમને આપ્યાં. અમારા જૂતાં કપડાંને સારું, દરેકને નોખી થેલી આપવામાં આવી. તેમાં તે પેક કર્યા. પછી અમને અમારી પોતાની કોટડીમાં લઈ જતાં પહેલાં દરેકને આઠ ઓંસ રોટીનો ટુકડો આપવામાં આવ્યો, પછી કાફરી કેદખાને લઈ ગયા.

કાફરા ને હિન્દી એક!

ત્યાં અમારા કપડાં ઉપર “N” એવી છાપ મારી એટલે કે અમ બરાબર નેટીવની પંક્તિમાં મૂકાયા. ઘણી અગવડો ઉઠાવવા અમે સૌ તૈયાર હતા, પણ અમારી આ વલે થશે એમ માન્યું નહોતું. ગોરાઓની સાથે આપણને ન મૂકે એ સમજી શકાય એવું છે. પણ આપણને છેક કાફરાઓની સાથે રાખે એ સહન ન થઈ શકે એવું જણાયું. આવી દ્રશા જોઈ વિચાર કર્યો કે સત્યાગ્રહની લડત જરાએ વધારે પડતી કે વખત વિચાર્યા વિનાની નથી. હિન્દીને તદન નમાલા કરી મૂકવાનો ખૂની કાયદો હતો એમ વધારે સાબીત થયું.

તોપણ, અમને કાફરાઓની સાથે રાખ્યા એ ઘણું ભાગેસવોય પામવા જેવું થયું. તેઓની હાલત તેઓની તરફની વર્તાણુંક અને તેઓના ખવાસ જાણવાની આ ભલી તક મળી. ખીજી રીતે જોતાં તેઓની સાથે મૂકવામાં હલકાઈ ગણવી એ મનને ઠીક ન લાગ્યું. જતાં સાધારણ રીતે જોતાં હિન્દીને અલગ રાખવા જોઈએ એમાં પણ શક નથી. અમારી કોટડીની પડખેજ કાફરાઓની કોટડીઓ હતી, તેમાં અને અહારના મેદાનમાં તેઓ કકળાટ કરી મૂકતા હતા. અમે વગર મજૂરીના કેદી હતા તેથી અમારી કોટડી તોખી હતી. નહિ તો અમને તેજ કોટડીમાં પૂરી શકત. મજૂરીવાળા હિન્દીઓને કાફરાની સાથેજ પૂરવામાં આવે છે.

આ વાત હલકાઈભરેલી છે કે નહિ તે વિચાર અલગ રાખતાં એ બહુ જોખમભરેલી છે, એટલું કહેવું તે બસ છે. કાફરા ઘણું ભાગે જંગલી હોય છે. તેમાં વળી કેદમાં આવેલા કાફરાનું તો પૂછવું જ શું? તેઓ તોફાની, બહુ ગંદા, અને સગઅગ જનવરની સ્થિતિમાં

રહેનારા છે. એકેક કોટડીમાં ૫૦ થી ૬૦ માણસ સુધી પૂરવામાં આવે છે. કાઈ વેળા તેઓ કોટડીની અન્દર રમખાણ મચાવે છે તે માંહોમાંહે લડે છે. આવી સોખતમાં ગરીબડા હિન્દીના કેવા હાલ થાય, તે વાંચનાર સહેજે જાણી શકે છે.

ખીજ હિન્દી કેદી.

આખી જેલમાં અમારા સિવાય ભાગ્યેજ ત્રણ ચાર હિન્દી કેદી હતા. તેઓને કાફરોની સાથે પૂરાવું પડતું હતું, એટલું અમારા કરતાં વધારે હતું. તોપણ મેં જોયું કે તેઓ ખુશ દિલથી રહેતા હતા, અને બહાર હતા તે વખતના કરતાં તેઓની તખીયત વધારે સારી હતી. તેઓએ ઉપરી જેલરની મહેરબાની મેળવી હતી. કાફરોના પ્રમાણમાં તેઓ વધુ ચંચળ અને માહિતગાર હોવાથી તેઓને જેલની અન્દરજ સારી મજૂરી સોંપવામાં આવી હતી. એટલે કે તેઓ સ્ટોરમાં સંચાકામ પર દેખરેખ રાખવાનું તથા એવું ખીજું કામ કરતા હતા, કે જે જરાયે ભારે પડતું કે મેલું નહિ લાગે. અમને પણ તેઓ બહુ મદદગાર થઈ પડ્યા હતા.

રહેઠાણ.

અમને એક કોટડી સોંપવામાં આવી, તેમાં તેર માણસને રાખવા જેટલો માર્ગ હતો. તે કોટડીની ઉપર “ કાળા કરજદાર કેદીઓ ” એમ લખ્યું હતું, એટલે ઘણું ભાગે તે કોટડીમાં દિવાની જેલ ભોગવનારા કાળા માણસોને રાખવામાં આવતા હતા એમ થયું. તે કોટડીમાં હવા તથા અજવાળાને સારું નાની સરખી બે પારીઓ હતી, તેને મજબૂત સળીયા જડયા હતા. એ વાટે જેટલી હવા આવતી હતી તે મારા હિસાબ પ્રમાણે બસ નહિ ગણાય. તે કોટડીની

દિવાલો ટીનનાં પતરાંની હતી, તેમાં અડધાઈચ જેટલાં ત્રણ જગ્યાએ કાચ જડેલાં આકારાં હતાં, જેમાંથી જ્વલરો અન્દર કેદીઓ શું કરે છે તે છૂપી રીતે જોઈ શકે. અમારી કોટડીની પાસેજ જે કોટડી હતી તેમાં કાફર કેદીઓ હતા, તેની નજીક કાફર, ચીના અને કેપબોય સાક્ષીઓ હતા, જેઓને ભાગી ન જાય તેટલા સાઈ કેદમાં રાખવામાં આવ્યા હતા.

અમારે બધાને સાઈ દિવસના હરવા ફરવા સાઈ નાનું ફળિયું હતું, જેની આસપાસ દિવાલ હતી; ફળિયું એટલું બધું નાનું હતું કે તેમાં દિવસના હરવું ફરવું એ બહુ મુશ્કેલી જેવું થઈ પડ્યું હતું. તે લત્તાના કેદીઓથી તે ફળિયાની બહાર રજા વિના નીકળી શકાયજ નહિ એવો નિયમ હતો. ગુસ્સ કરવાનું (નહાવાનું) તથા પાચખાના વગેરેની સગવડ પણ તે ફળિયામાં આવી જતી હતી. ગુસ્સ કરવાને સાઈ પત્થરની બે મોટી કુંડીઓ હતી; અને વરસાદની જેમ નહાવાની બે ઝારીવાળી નળીઓ હતી. જાજરને સાઈ પણ બકીટ હતી. એબ ઠાંકીને છૂપી રીતે નહાઈ ઘોઘ શકાય અથવા તો જાજર જઈ શકાય એવી સગવડ ન હતી. જ્વલના ધારામાં પણ એવું હતું કે કેદીઓ અળગા રહી શકે તેવી રીતે જાજરની ગોડવણુ ન હોવી જોઈએ. તેથી ધણી વેળા બે ત્રણ કેદીઓને એક હારમાં બેસીને જાજર જવું પડતું હતું. ગુસ્સ કરવાની સ્થિતિ તેવીજ હતી. પેશાબની બકીટ પણ ખુલ્લી જગ્યામાં હતી, આ બધું પ્રથમ આપણને અણગમે ઉપજાવનારું લાગે. કેટલાકને તેથી ધણુંજ દરદ થાય તોપણ ઉંડો વિચાર કરતાં એમ જોઈ શકાય છે કે જ્વલખાનામાં આવી વસ્તુઓ ખાનગી રીતે ન બની

શકે, અને જાહેર રીતે કરતાં ખસૂસ એવ નથી તેથી ધીરજ રાખી એ ટેવ પાડવાની જરૂર છે, અને તેવી જાહેરાતથી ગભરાવાનું નથી.

કોટડીની અન્દર. સૂવાને સારું લાકડાનાં ત્રણ ઈંચના પાયાવાળા પાટિયાંની પથારી હતી; જણુ દીઠ બે કામળી અને નાનો સરખો તક્રિયો, તથા પાથરવા માટે વિંટી શકાય એવડી કાથાની સાદડી એટલાં હતાં. કોઈ વખત ત્રણ કામળી મળી શકતી હતી, પણ તે માત્ર મહેરબાની દાખલ. આવી કંઠણુ પથારીથી કેટલાક ગભરાતા જોવામાં આવતા હતા. સાધારણુ રીતે જેઓને પોચી પથારીમાં સૂવાની ટેવ હોય છે, તેને આવી કંઠણુ પથારી મુશ્કેલ લાગે. વૈદકશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે કંઠણુ પથારી વધારે સારી ગણાય છે. એટલે જે આપણે ઘેર પણ કંઠણુ પથારી વાપરવાનો રિવાજ રાખ્યો હોય તો જેલની પથારીનું દુઃખ જણાય નહિ. કોટડીમાં હંમેશા એક બકીટ પાણી, તથા રાતના પેશાબ કરવા સારૂ એક બીજી બકીટ ખાળમાં મૂકવામાં આવતી હતી. કેમકે રાતના કોઈપણ કેદીથી કોટડીની બહાર નીકળી શકાય નહિ. દરેક જણુને જેમ જેમએ તેમ થોડોક સાબુ, એક ખાદીનો ડુવાલ તથા લાકડાનો ચમચો પણ આપવામાં આવ્યાં હતાં.

સફાઈ.

જેલખાનાની સફાઈ ધણીજ સરસ ગણી શકાય. હંમેશાં કોટડીની ભોંય જંતુનાશક પાણી વડે સાફ કરવામાં આવતી હતી. તેની કારને દરરોજ ચૂનો લગાડવામાં આવતો હતો, તેથી કોટડી હંમેશાં નવી જેવી રહેતી. ગુસ્લખાનું તથા પાયખાનું તે પણ સાબૂથી અને જંતુનાશક પાણીથી હંમેશાં સાફ રાખવામાં આવતાં હતાં. સફાઈ બાબત મને પોતાને શોખ છે એમ માનું છું. તેથી જ્યારે છેવટના

ભાગમાં આપણા ધણા માણસો આવ્યા ત્યારે જંતુનાશક પાણીથી પાયખાનાં હું પોતેજ સાફ રાખતો. પાયખાનાં ઉપાડી જવાનું કામ કરવા હંમેશાં નવ વાગે કેટલાક ચીના કેદીઓ આવતા. ત્યારબાદ દિવસના સફાઈ રાખવી હોય તો હાથોહાથ કામ કરી લેવું પડે છે. પથારીનાં પાટિયાં હંમેશાં રેતી અને પાણી વતી ધોવામાં આવતાં હતાં. અગવડ ભરેલું માત્ર એજ જોવામાં આવતું કે તકિયા અને કામળી સેંકડો કેદીઓમાં વખતો વખત બદલાઈ જવાનો સંભવ હતો; જોકે કામળીઓ હંમેશાં તડકે મૂકવી જોઈએ, છતાં તે નિયમ લાગ્યેજ નળવામાં આવતો હતો. જલનું ફળિયું હંમેશાં એ વખત સાફ કરવામાં આવતું હતું.

કેટલાક નિયમો.

જલના કેટલાક નિયમો સૈને જાણવા જેવા છે. સાંજના પાંચ વાગે કેદીઓને પૂરી દેવામાં આવતા હતા. રાતના આઠ વાગ્યા બાદ સૈને ઉઠી જવાની ફરજ છે, એટલે જો ઉઠ ન આવે તોપણ પડ્યા રહેવું જોઈએ. આઠ વાગ્યા પછી માંહોમાંહે વાત કરવી એ કેદના ધારાનો ભંગ ગણવામાં આવે છે. કાફર કેદીઓ આ ધારો બરાબર સાચવતા નથી, તેથી રાતના પહેરેગીરો તેઓને ચૂપ રાખવા સાફ “હુલા હુલા” કહી દિવાલો ઉપર લાકડીઓ ઠોક્યા કરે છે. કાંઈપણ કેદીને ખીડી પીવાની સખત મનાઈ હોય છે. આ નિયમ ઘણી સાવચેતીથી જળવાવવામાં આવે છે. પણ હું જોતો હતો કે ખીડીના બંધાણી કેદી તે નિયમનો ભંગ છૂપી રીતે કરતા હતા. સવારના સાડાપાંચ વાગે ઉઠવાને ઘંટ વાગે છે, તે વખતે દરેક કેદીએ ઊડી હાથમ્હોં ધોઈ નાંખવા જોઈએ, તથા પોતાની પથારી સંકેલવી

જોઈએ. સવારના છ વાગે કોટડીનો દરવાજો ખોલવામાં આવે છે, જે વેળા દરેક કેદી પોતાની સંકેલેલી પથારી પાસે અદબસર ઉભેલો હોવો જોઈએ. રખેવાળ આવીને દરેક કેદીને ગણી જાય છે, તેજ પ્રમાણે કોટડી અંધ કરતી વખતે દરેક કેદીને પોતાની પથારી પાસે ઉભા રહેવાનો ધારો છે. કેદખાના સિવાયની કોઈ વસ્તુ કેદીની પાસે ન હોવી જોઈએ. કપડાં સિવાયની જે કાંઈ વસ્તુ હોય તે ગવર્નરની પરવાનગી વિના રાખવાની મનાઈ છે. દરેક કેદીના પહેરણુ ઉપર એક અટન વડે ટાંકેલી કોથળી હોય છે, તેમાં કેદીની ટીકીટની ઉપર તેનો નંબર તેની સળ, તેનું નામ વિગેરે નોંધેલાં હોય છે. દિવસના સાધારણ નિયમ પ્રમાણે કોટડીમાં રહેવાની અંધી હોય છે. મળ્હૂરીવાળા કેદી તો કામપર હોય એટલે રહીજ ન શકે, પણ વગર મળ્હૂરીના કેદી પણ કોટડીમાં રહી શકતા નથી, તેઓને ફળિયામાં રહેવું જોઈએ છીએ. અમારી સગવડ સાથે ગવર્નર એક ટેબલ તથા બે બાંકડા કોટડીમાં મૂકવાની પરવાનગી આપી હતી. અને તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યાં હતાં.

દરેક કેદીના વાળ તથા મૂછ-જો બે મહિનાનો સળદાર હોય તો-કાપવાનો ધારો છે. આ ધારો હિંદીની સામે જોરથી લાગુ પાડવામાં આવતો નથી. જો આનાકાની કરે તો તેની મૂછ રહેવા દે છે. આ વિષે મને હસવાલાયક અનુભવ થયો. હું પોતે જાણુતો હતો કે કેદીઓના વાળ કાપવામાં આવે છે. વળી એમ પણ ખબર હતી કે વાળ કાપવાનો તથા મૂછ કાપવાનો નિયમ તો કેદીઓના સુખને સાથે છે, નહિ કે તેઓને હલકા પાડવાને ખાતર. હું પોતે માનું છું કે આ નિયમ બહુ જરૂરનો છે. કેદની અંદર વાળ સાક

કરવાનો દાંતીઓ વિગેરે સાધન હોતાં નથી. વાળ જો સાફ ન રખાય તો ગુમડાં વિગેરે થવાનો ધણો સંભવ છે. વળી ગરમી હોય તો વાળ અસહ્ય થઈ પડે છે. કેદીઓને અરીસો વાપરવા મળતો નથી, તેથી મૂછ ગંદી રહેવાનો સંભવ છે. ખાતી વખતે રમાલ તો હોય નહિ. લાકડાનો ચમચો ખાવોમાં અગવડ ઉપજાવે છે. લાંબી મુછ હોય તો ખોરાક મૂછને વળગે છે. વળી કેદીઓનો બધો અનુભવ લેવાનો મારો વિચાર હતો, તેથી મુખી દારોગા પાસે મારા વાળ તથા મુછ કાપવાની મેં માંગણી કીધી; તેણે કહ્યું, “ગવર્નરની સખત મનાઈ છે.” મેં કહ્યું “ હું જાણું છું, કે ગવર્નર મને ફરજ પાડવા નથી માંગતા, પણ હું મારા વાળ અને મુછ મરજીયાત કપાવવા ઇચ્છું છું.” તેણે ગવર્નરની પાસે અરજી કરવા સૂચના કીધી. ખીજે દહાડે ગવર્નરની પરવાનગી મળી. પણ તેણે કહ્યું; હવે તો તમારા બે મહિનામાંથી બે દીવસ ગયા એટલે તમારા વાળ ને મૂછ કાપવાનો મને હક નથી. મેં કહ્યું, તે વાત હું જાણું છું પણ મારી સુખાકારીને ખાતર અને મારી મરજીથી હું કાપવા માંગું છું, જતાં તેણે હસીને આનાકાની કરી. પાછળથી મને માલુમ પડ્યું, કે ગવર્નરને કંઈક શક અને ભય હતા. મારી આ માંગણીમાં કંઈ ભેદ તો ના હોય ? પાછળથી ગવર્નરની ઉપર ઢાળીને જ્વલની બહાર નીકળી હું પરાણે વાળ મૂછ કપાવાનું તેજાન તો ન કરું ? એમ તેને લાગ્યું. મેં તો મારી માંગણી હુએશાં ચાલુ રાખી, મરજીથી કાપવા માંગું છું એવું લેખિતવાર આપવાનું પણ કહ્યું; ગવર્નરનો શક દૂર થયો, અને છેવટે મને ધોડાકાતર આપવાનો હકમ મુખી દારોગાને કર્યો. મારી સાથેના કેદી મિ. પિ.

કે. નાયકુને હજમના કામની પૂરી વકિફગારી હતી. મને પોતાને પણ થોડું ધણું આવડે છે. મેં વાળ મૂછ કાપ્યા તે જોઈ તથા તેનું કારણ સમજીને ખીજાઓએ પણ તેમ કર્યું. કેટલાકે માત્ર વાળજ કપાવ્યા. મિ. નાયકુ તથા હું મળીને હુમ્મેશાં એ કલાક હિન્દી કેદીઓના વાળ કાપવામાં ગાળતા હતા. હું માનું છું કે આથી સુખાકરી અને સગવડ વધ્યાં હતાં. તેથી કેદીઓનો દેખાવ સુધડ લાગતો હતો. જેલમાં અસ્તરો વાપરવાની સખત મનાઈ છે, માત્ર ઘોડાકાતરજ વાપરવા દેવામાં આવે છે.

તપાસ.

કેદીઓની તપાસ જુદા જુદા અમલદારો કરવા આવે ત્યારે દરેક કેદીએ હારખંધ થઈ જવું જોઈએ. અમલદાર આવે ત્યારે ટોપી ઉતારી સલામ કરવી જોઈએ. બધા કેદીને અંગ્રેજી ટોપી હતી, એટલે તે ઉતારવામાં કશી બાધ ન હતી, અને ઉતારવી જોઈએ એ કાયદેસર હતું, એટલુંજ નહિ પણ મુનાસખ હતું. આમ હારખંધ થઈ જવાનો હુકમ, જ્યારે કોઈ અમલદાર આવે ત્યારે “ફોલ્ડન” એ શબ્દ વાપરીને આપવામાં આવતો હતો. એટલે “ફોલ્ડન” એ શબ્દ અમારો ખોરાક થઈ રહ્યો હતો. તેનો અર્થ માત્ર એ છે કે હારખંધ થઈ ધ્યાનપૂર્વક ઉભા રહો. આમ દિવસના હુમ્મેશાં ચાર પાંચ વખત થતું. તેમાંનો એક અમલદાર જે મદદનીશ મુખી દારોગો કહેવાતો હતો, તે જરા અક્કડ હતો તેથી તેનું નામ હિન્દી કેદીઓએ “જનરલ સ્મટસ” પાડ્યું હતું. તે સવારમાં ઘણી વખત વહેલો આવતો, અને પાછો સાંજના પણ આવી જાય. સાડા નવ વાગે ડાક્ટર આવતો તે બહુ

ભલો અને માયાળુ જણાતો હતો. હુમ્મેશાં ચિવ્વટથી ખચર પૂછતો. જલના ધારા પ્રમાણે દરેક કેદીએ પાંડેડે દહાડે જાહેર નાગા થઈ ડાકટરને પોતાનું શરીર ખતાવવું જોઈએ પણ ડાકટરે અમારા સંબંધમાં એ ધારો લાગૂ ન પાડ્યો, અને જ્યારે ઘણા હિંદી કેદી થયા ત્યારે તેણે કહ્યું કે જો કોઈને ખસ વિગેરેનું દરદ હોય તો અમારે જાહેર કરવું કે જેથી ડાકટર તેના માણસને એકાંતમાં લઈ જઈ તપાસશે. સાડાદશ કે અગિયાર વાગે ગવર્નર તથા મુખી દારોગો આવતા. ગવર્નર બહુ દૃઢ, ન્યાયી અને શાંત સ્વભાવનો માણસ જોવામાં આવ્યો. તેનો હુમ્મેશાં એકજ સવાલ હતો. તમે બધા સારા તો છો? તમારે કંઈ વસ્તુ જોઈએ છે? તમારે કંઈ રાવ ખાવાની છે? જ્યારે જ્યારે કંઈ માંગણી કે રાવ કરવામાં આવતી, ત્યારે તે ધ્યાન દઈ સાંભળતો અને બની શકે તે માંગણી કબૂલ કરતો, અને રાવ ખાધી હોય તો તેનો ફૂડ્યો કરતો. કેટલીક રાવ અને માંગણીઓનું આગળ ઉપર વિવેચન કરીશ. ડેપ્યુટી ગવર્નર પણ કોઈ કોઈ વેળા આવતો. તે પણ ભલો હતો, પણ સર્વથી ભલો સુશીલ અને લાવણીવાળો તો અમારો ખાસ ઉપરી જે “મુખી દારોગો” કહેવાતો હતો તે હતો. તે પોતે બહુ ધાર્મિક હતો, અને એની વર્તણૂક માત્ર અમારી તરફ સરસ અને સબ્ય હતી, એટલુંજ નહિ, પણ દરેક કેદી છુટે મોઢે તેના ગુણ ગાતો હતો. કેદીઓના હક જે કાંઈ હોય તે પૂરા જાળવવામાં તેને ખાંત હતી. કેદીઓમાં નજીવો ગુન્હો જોવામાં આવે તો તે દરગુજર કરતો. અમે બધા ખરું જોતાં બિનગુન્હેગાર હતા એમ સમજી અને જાણીને તે વિશેષ માયા રાખતો હતો. પોતાની લાગણી

ખતાવવા ઘણી વખત અમારી પાસે આવી વાતચિત પણ કરતો.

કેદીઓમાં વધારો.

હું કહી ગયો છું કે પહેલા સત્યાગ્રહી કેદી અમે માત્ર પાંચ હતા. તા. ૧૪ મી જાનેવારી ને મંગળવારે મી. ધંબી નાયક, જે સીક પિકેટ હતા તે અને આઘનિજ એસોસિએશનના પ્રમુખ મિ. કવીન આવ્યા તેમને જોઈ બધા બહુ રાજ થયા. તા. ૧૮ મી જાનેવારીએ ૧૪ માણસ ખીજ આવ્યા. તેમાં સમુદરખાન હતા. તેની બે માસની જેલ હતી. બાકીના ૧૩ માં મદ્રાસી કાનમીઆ તથા ગુજરાતી હિંદીઓ હતા. તેઓ બધા વગર લાઇસેન્સથી ફેરીનો ધંધો કરવાને સારું પકડાયા હતા, અને તેઓને બે પાર્ટિડ દંડ થયો હતો. જે બે પાર્ટિડ ન આપે તો ૧૪ દિવસની જેલ હતી. તેઓ હિંમતપૂર્વક દંડ ન આપતાં જેલમાં આવ્યા હતા. તા. ૨૧ મી જાનેવારી ને મંગળવારે ૭૬ માણસ ખીજ આવ્યા. તેમાં બે મહિનાની જેલવાળા નવાખખાન હતા. બાકી બધા '૨ પાર્ટિડ અથવા ચૌદ દિવસની જેલ' વાળા હતા. આમાંના ઘણાખરા ગુજરાતી હિંદુ હતા. કોઈ કાનમીઆ અને કોઈ મદ્રાસી હતા. તા. ૨૨ મી જાનેવારી ને બુધવારે ૩૫ માણસો ખીજ આવ્યા. તા. ૨૩ મીએ ૩ આવ્યા. ૨૪ મીએ ન આવ્યા. ૨૫ મીએ ૨, ૨૬ મીએ ૬ અને તેજ દિવસે સાંજના ખીજ ૪ આવ્યા. એટલે ૨૯ મી જાનેવારી સુધીમાં બધા મળી ૧૫૫ સત્યાગ્રહી કેદી થયા. ગુરુવારે એટલે ૩૦ મીએ મને પ્રિટોરિયા લઈ ગયા હતા. પણ મને માલમ છે કે તે દહાડે પણ ૫ અથવા ૬ ખીજ કેદી આવ્યા હતા.

ખોરાક.

ખોરાકનો સવાલ ધણા માણસોને ધણી સ્થિતિએ વિચારવા જેવો હોય છે. પણ કેદીઓને તે સવાલ ધણોજ વધારે વિચારવાનો રહે છે. તેઓનો ધણો આધાર સારા ખોરાક ઉપર રહે છે. ખોરાક સંબંધમાં એવો ધારો છે કે જ્વલમાં જે મળે તેજ લેવાય, તથા ખીજી જગ્યાએથી નજ લેવાય. સોલજરોને જે ખોરાક મળે તે લેવો પડે છે, પણ સોલજર અને કેદીમાં ધણો ફરક છે. સોલજરને ખીજે ખોરાક તેના ભાષ્યધો મોકલી શકે છે. અને તે લે છે. કેદીને તો ખીજે ખોરાક લેવાની બંધીજ છે. ખોરાકની અગવડ એ કેદની મોટી નિશાની છે; વાતચિતમાં પણ જ્વલના સત્તાવાળા કહેશે કે કેદમાં સ્વાદ તો હોયજ નહિ. સ્વાદની વસ્તુ કેદમાં નહિ આપીએ. જ્યારે જ્વલના ડાકટરની સાથે મારે વાત થઈ ત્યારે તેને મેં કહ્યું કે રોટીની સાથે ચાહ અથવા ઘી કે ખીજી કંઈ વસ્તુની જરૂર છે. ત્યારે તેણે કહ્યું કે “એ તો તમે સ્વાદ કરવા માંગો છો. જ્વલમાં તે ન હોય.

હવે આપણે જ્વલનો ખોરાક વિચારીએ. જ્વલના ધારા પ્રમાણે પહેલે અઠવાડીએ નીચે મુજબ ખોરાક હિંદીને મળે છે:—

સવારે—૧૨ ઓંસ મકાઈના આટાનું પૂપૂ, શકર કે ઘી વિના.
બપોરે—ચાર ઓંસ ચાવલ, ને એક ઓંસ ઘી.

સાંજે—ચાર દિવસ બાર ઓંસ મકાઈના આટાનું પૂપૂ, ત્રણ દિવસ બાર ઓંસ આફેલા ખીનીસ [વાલ] અને નિમક.

આ ખોરાક તે કાફરાઓને અપાય છે તેની ઉપરથીજ ઘડેલો છે, ફરક માત્ર એ છે કે કાફરાઓને કચરેલી મકાઈ તથા ચરખી

સાંજે આપવામાં આવે છે તેને બદલે હિંદીને ચાવલ મળે છે.

બીજે અઠવાડિયે અને ત્યાર પછી હમ્મેશને સાડ મકાઈના આટાની સાથે બે દિવસ બીજી તરકારી, જેવી કે કામેજ તથા કોળું વિગેરે આપવામાં આવે છે. જેઓ ગોસ્ત ખાય તેને બીજે અઠવાડિયેથી આતવારને દહાડે તરકારીની સાથે ગોસ્ત પણ આપવામાં આવે છે. જે કેદીઓ પહેલા પહોંચ્યા હતા તેઓએ વિચાર કર્યો હતો, કે સરકારની પાસેથી કંઈ મહેરબાની નહિ માંગવી. અને જે ખોરાક આપે ને ખપે તેવો હોય તેથી ચલાવી લેવું. હકીકતે જોતાં ઉપરનો ખોરાક હિન્દીને સાડ ખરાખર નહિ કહેવાય. વૈદકના નિયમ પ્રમાણે ઉપરના ખોરાકમાં ખોપણુ પૂરતું થઈ શકે છે. કાફરોનો તો મકાઈ એ હમ્મેશનો ખોરાક છે, એટલે તેઓને ઉપરનો ખોરાક ઘણોજ માફક આવે છે, અને તેથી તેઓ કેદમાં આવી પુષ્ટ બને છે. પણ હિન્દીને તો ચાવલ સિવાય કંઈજ વસ્તુ માફકસર ન ગણાય. મકાઈનો આટો લાખેજ હિન્દી ખાય છે. એકલા બીનીસ ખાવાની ટેવ આપણને હોતી નથી અને અને લાજપાલો જેમ તે લોકો પકાવે તેમ ખાવાનું હિન્દીને પસંદ નહિજ પડે. તેઓ લાજપાલો સાફ નથી કરતા, ને તેમાં મસાલો પણ નથી નાંખતા. વળી જે શાક કાફરોને સાડ બને છે તે ઘણું ભાગે ગોરાઓને સાડ બનેલા શાકની છાલ અથવા છંડાં હોય છે. મસાલામાં નિમક સિવાય બીજું કંઈજ નથી આપવામાં આવતું. ચીનીનું તો નામજ ન હોય. એટલે ખોરાકની વાત બધાને અધરી લાગી. છતાં અમે નિશ્ચય કર્યો કે, સત્યાગ્રહી તે જેલવાળાની પાસે કરગરવા નહિ જાય તેમ તેઓની મહેરબાની પણ નહિ માંગે. તેથી

અમે ઉપરના ખોરાકથી સંતોષ માન્યો.

ગવર્નરે અમને પૂછપરછ કરેલી તેના જવાબમાં તેને કહ્યું કે “ખોરાક બરાબર નથી. પણ સરકારની પાસેથી અમે કંઈ મહેરબાની નથી માંગતા. જે સરકારનેજ સૂઝે ને ફેરફાર કરે તેા ઠીકજ છે. નહિ તેા અમે જે ધારાસર ખોરાક મળે છે તેજ લઈશું.”

આવી અટક લાંબી મુદત નહિ ટકી. બીજા માણસો જ્યારે આવ્યા ત્યારે અમે બધાએ વિચાર કર્યો કે બીજાઓને ખોરાકવા દુઃખમાં સાથી કરવા તે ઠીક નહિ કહેવાય. તેઓ જેલમાં આવ્યા તેજ બસ ગણાય, અને તેઓને ખાતર સરકાર પાસેથી જુદી માંગણી કરવી એ બરાબર છે. એવા વિચારે ગવર્નરની આગળ તે બાબતની વાતચીત કરવાનું શરૂ કરી દીધું. ગવર્નરને કહ્યું કે જો કે અમે અમે તે ખોરાક લઈશું, તેાપણ અમારી પછીના તેમ કરી નહિ શકે. ગવર્નરે તે બાબત વિચાર કર્યો ને જવાબ આપ્યો કે “માત્ર ધમને ખાતર નોખી રસોઈ કરવી હોય તેા તે કરવાની રજા મળી શકશે. પણ ખોરાક તેા જે અપાય છે તેજ મળશે, બીજાને ખોરાક આપવેા તે મારા હાથમાં નથી.”

દરમિયાન ઉપર પ્રમાણે ચૈદ બીજા દિવસે આવી પહોંચ્યા. તેઓમાંના કેટલાક તેા પૂપૂ લેવાની એળખી ના પાડીને બૂખ વેઠવા લાગ્યા. જેથી હું જેલના ધારા વાંચી ગયો અને તેમાં મેં જોયું કે આવી બાબતની અરજી ડિરેક્ટર ઓફ પ્રિઝન [જેલ ખાતાના વડા] ને થઈ શકે, તેથી ગવર્નરની પાસે અરજી કરવાની પરવાનગી માંગીને નીચે પ્રમાણે અરજી મોકલી.

“અમે નીચે સહી કરનાર કેદીઓ અરજ કરીએ છીએ અરજદાર બધા એશિયાટીક છે અને કુલ એકવીશ કેદી છે, તેમાં અઢાર હિન્દી છે અને બાકીના ચીના છે.

અઢાર હિન્દીને પોતાના ખોરાકને સારું સવારે પૂપૂ મળે તે બાકીનાને ખોરાકમાં ચાવલ તથા ઘી મળે છે. અને ત્રણ વખત ખીનીસ તથા ચાર વખત પૂપૂ મળે છે. શનિવારને દહાડે પટોટા, અરવિવારે લીલોતરી આપવામાં આવ્યાં હતાં. ધર્મના કારણને લીધે અકોઈ ગોસ્ત ખાઈ શકતા નથી. કેટલાકને ખીલકુલ ગોસ્ત ખાવા અંધી છે. અને કેટલાક હલાલ ગોસ્ત નહિ હોવાથી ખાઈ શકતા નથી.

ચીનાઓને ચાવલને બદલે મકાઈ મળે છે. બધા અરજદાર ધણે ભાગે યુરોપિયનોનો ખોરાક ખાવાની ટેવ છે, અને તેઓ રોગ તથા આટાની ખીજ વસ્તુ ખાય છે.

અમારામાંના કોઈને પૂપૂ ખાવાની બિલકુલ ટેવ નથી, તેમ કેટલાકને અજીરણ થઈ આવ્યું છે.

અમારામાંના સાત જણે તો બિલકુલ સવારનો ખોરાક લીધેલો નથી. માત્ર કોઈ વખત કેટલાક ચીની કેદીઓને રોટલી મળતી હતી તેમાંથી તેઓએ દયા ખાઈ એક બે ટુકડા આપેલા તે ખાધેલા હતા. આ હકીકત અમે ગવર્નરની આગળ રજૂ કરી ત્યારે ગવર્નરે જણાવ્યું કે તમે ચીનાઓની પાસે રોટી લીધી તે ગુન્હો કર્યો કહેવાય.

અમારી સમજ પ્રમાણે ઉપરનો ખોરાક એ તદ્દન અણુધટતો છે તેથી અમે અરજ કરીએ છીએ કે યુરોપિયન ધારા પ્રમાણે પૂપૂ છોડીને અમને ખોરાક મળવો જોઈએ; જેથી કરીને અમા

નિભાવ થઈ શકે. જે ખોસક અમને મળે તે ખોરાક અમને પડેલી રેવ અને અમારા રીતરિવાજને અનુસરતો હોવો જોઈએ.

આ કામ ધણું ઉતાવળનું છે, તેથી અરજદારો અરજ મુજબ છે કે, અમને જવાબ તારથી મળવો જોઈએ.”

ઉપર પ્રમાણે અરજમાં અમે એકવીસ માણસો સહી કરેલી. સહી થયા બાદ અરજ જતી હતી, તેવામાં ખીજા-હિંદી આવ્યા. તેઓને પણ પૂપૂ તરફ તિરસ્કાર હતો, તેથી અરજની નીચે એક કલમ નાંખી કે ૭૬ માણસો આવ્યા છે, અને તેઓને પણ ઉપરની હરકત નડે છે, તેથી તુરત બંદોબસ્ત થવો જોઈએ. આ અરજ તારથી મોકલવા મેં ગવર્નરને વિનંતિ કરી, તેથી તેણે ટેલિફોનથી ડિરેક્ટરની પરવાનગી માંગીને તુરત પૂપૂને બદલે ચાર ઓંસ રોટીનો હુકમ કર્યો. લોકો બધા બહુ રાજ થયા. એટલે સવારના ૨૨ માં તારીખથી અમને ચાર ઓંસ રોટી મળતી, અને સાંજના પણ પૂપૂને દહાડે રોટી મળતી. સાંજના આઠ ઓંસ એટલે અરધી રોટીનો હુકમ હતો. આ બંદોબસ્ત માત્ર ખીજે હુકમ થતાં સુધીને સારું જ હતો. ગવર્નરે આ સવાલને સારું કમિટી ખેસાડી હતી. અને છેવટે આટો, ઘી, ચાવલ, તથા દાળ એમ આપવાની વાત ચાલી રહી હતી. તેવામાં અમારો છુટકારો થયો એટલે વિશેષ કંઈ થયું નહિ.

પ્રથમ જ્યારે અમે આજે જણ્યુ હતા, ત્યારે અમે કોઈ રાંધતા નહિ. ચાવલ ઠીક નહિ બનતા; ને જ્યારે લીલોતરીની ચારી આવી ત્યારે લીલોતરી ગણીજ ખરાબ રંધાતી. તેથી અમે રાંધવાની

પણ પરવાનગી મેળવી. પહેલે દહાડે મિ. કડવા રસોઈ કરવા જતા. ત્યાર બાદ મિ. થંપી નાયકુ તથા મિ. જીવણ બે રસોઈ કરવા જતા. તેઓએ છેલ્લા દહાડાઓમાં રોજ દોઢસો માણસ જેટલાની રસોઈ કરેલી. રસોઈ કરવા એક વખત જવું પડતું. અઠવાડીયામાં બે વખત લીલોતરીની વારી આવતી, ત્યારે રોજ બે વખત જવું પડતું. મિ. થંપી નાયકુની મહેનત ધણી સરસ હતી. બધાઓને વહેંચી આપવાનું કામ મારા હાથમાં હતું.

ઉપરની અરજીમાં વાંચનાર જોઈ શકશે કે ઢબ એવી આપી છે કે ખાસ અમારેજ જૂદો ખોરાક જોઈએ છીએ એમ નથી. પણ હિંદી માત્રને સારૂ ફેરફાર થવો જોઈએ. ગવર્નરની સાથે વાત પણ એવાજ પ્રકારની થતી હતી. અને ગવર્નરે કબૂલ કરેલું. હજુ ઉમેદ રાખી શકાય છે કે જૂલમાં હિંદી કેદીના ખોરાકનો સુધારો થઈ શકશે.

વળી ચીનાઓ ત્રણનેજ અમારાથી જૂદો ખોરાક ચાવલને બદલે મળતો, તેથી કચવાટ રહેતો. ચીનાઓને અમારાથી નોખા તથા હંફકા ગણ્યા એમ આભાસ આવતો હતો, તેથી તેઓની વતી મેં ગવર્નરને તથા મિ. પ્લેક્ટરને અરજી કરેલી અને છેવટે હુકમ મળ્યો કે ચીનાઓને હિંદીના જેવોજ ખોરાક આપવો.

ખોરાક વિષે વિચાર કરતાં યુરોપિયનોને શું મળે છે તેની સરખામણી કરવા જેવું છે. તેઓને સવારે નાસ્તામાં પૂપ્પ તથા રોટી આઠ ઓંસ મળે છે. ખાણમાં પણ હંમેશ રોટીને સૂપ અથવા રોટીને ગોસ્ત તથા પટેટા અથવા લીલોતરી. તથા સાંજે

હમ્મેશા રોટી તથા પૂપ. એટલે યુરોપિયનને રોટી તથા વખત મળે તેથી પૂપ હોય યા ન હોય તેની દરકાર ન રહી. વળી ગોસ્ત અથવા સૂપ હમ્મેશા મળે એટલે તે પણ તેને વધારામાં થયું. આ સિવાય ઘણી વેળા તેઓને આ અથવા કેકો પણ મળે છે. આ જ્વલતાં કાકરાઓને પોતાને રૂચે, અને યુરોપિયનોને તેઓને રૂચે પોરાક મળ્યો. હિંદી બાપડા અધર લટક્યા! તેઓને પોતાનો પોરાક નહિ. યુરોપિયનનો પોરાક અપાય તો ગોરા લજવાય. હિંદીનો પોતાનો પોરાક શું છે તેનો વિચાર શા સારું કરે? એટલે તેઓને કાકરાઓની હારમાં મૂકાઈ રીખાહુંજ રહ્યું!

આવું અધર આજલગી નબી રહ્યું છે, તેમાં આપણા સત્યાગ્રહની હું ખામી ગણું છું. એક રકમના હિંદી કેદી-તે ચોરીથી બીજો જોઈતો પોરાક મંગાવીને ખાય, એટલે તેને પોરાક બાબત ઈજ્જ બોળવવી પડે નહિ. બીજી રકમના હિંદી કેદી તે જે પોરાક મળે તે ખાઈ શકે, અને પોતાની ઉપર પડેલાં દુઃખની કહાણી કહેતાં શરમાય, અથવા તો બીજાને સારું કંઈ ચિંતા ન રાખે, તેથી બહારના અધારામાં રહે. જે આપણે સત્યને વજગી રહીએ અને જ્યાં અન્યાય થાય ત્યાં ઉકળી રહીએ તો આવી ઈજ્જ ઉપાડવી પડેજ નહિ. આમ સ્વાર્થ છોડી પરમાર્થ ઉપર નજર રહે તો દરદના ઈલાજો તુરત મળી રહે છે.

પણ જેમ આવી જાતની ઈજ્જના ઈલાજ કરવાની જરૂર છે, તેમ બીજો વિચાર કરવાનીએ જરૂર છે, કેદી હોઈને કેટલાંક સંકટ સહન કરવા પડે છે. જે કંઈ ઈજ્જ ન હોય, તો કેદી શાખા?

જેઓ પોતાના મનને મારી શકે છે તેઓ ઈન્નમાં સુખ માની જેલમાં લહેર કરી શકે છે. છતાં ઈન્ન છે તે વાત તેઓ ભૂલતા નથી. તેઓએ બીજાને ખાતર ભૂલવું પણ ન જોઈએ. વળી આપણે આપણા બધા રિવાજો એવી હાથી પકડી રાખીએ છીએ કે તેમાં કંઈ ફેરફાર થવાની જરૂર છે. “દેશ તેવો વેશ” એ કહેવત જગજહેર છે. આપણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહી અહિંનો સારો ખોરાક હોય તેની ટેવ પાડવી જોઈએ. પૂપ એ ઘઉંની જેમ સારો સાદો અને સોંધો ખોરાક છે. તેમાં સ્વાદ નથી એમ પણ નહિ કહેવાય. કેટલીક વેળા ઘઉંથી પૂપ અઢી જાય છે. વળી મારા વિચાર પ્રમાણે તો જે દેશમાં આપણે રહેતા હોઈએ તે દેશના માનને ખાતર તેની જમીનમાં પેદા થતો હોય તે ખોરાક, જે ખરાબ ન હોય તો, લેવો ઘટે છે. ઘણા ગોરાઓ પોતાને પસંદ છે તેથી પૂપ હંમેશા સવારે ખાય છે. તેની સથે દૂધ અથવા શરૂર અથવા ઘી લેવાથી સ્વાદિષ્ટ બને છે. એટલે આવાં કારણોને લઈને, તેમજ આપણે હજુ ફરી જેલમાં ઘણી વખત જવું પડશે, તેથી પણ પૂપ ખાવાની આદત ફરેક હિંદીએ પાડવાની જરૂર છે; એમ આપણે કરીશું તો જ્યારે પૂપ માત્ર નિમક નીસાથે ખાવાનો વખત આવશે, ત્યારે બહુ કફોડું નહિ જણાય. આપણી કેટલીક આદતો દેશના ભલાને સારૂ આપણે છોડ્યા વિના છૂટકોજ નથી. જે જે પ્રજાઓ આગળ વધી છે તે તે પ્રજાએ જેમાં મુદ્દાની વાત નથી તેમાં જવું કર્યું છે. મુક્તફોજવાળા તો જે દેશમાં જાય તે દેશના ખરાબ ન હોય તેવા રિવાજો, તથા ખોરાક વગેરે પણ ધારણ કરી લોકોનાં મન હરી લે છે.

દરદીઓ.

અમે દોહસો જેલીમાંથી એક પણ માંદગી નહિ ભોગવતે તો અહુ તાનુખી ગણાત. પ્રથમ દરદીમાં મિ. સમુદરખાન હતા. તેને તો જેલમાં આવ્યા ત્યારેજ દરદ હતું. તેથી તેને આવવા પછી ખીજેજ દિવસે ઇસ્પિતાલમાં લઈ ગયેલા. મિ. કડવાને સંધિવાની બિમારી હતી. કેટલાક દહાડા તો કેદખાનામાંજ મલમ વિગેરે દવા ડાકટર પાસેથી લીધી. પણ પાછળથી તે પણ ઇસ્પિતાલમાં ગયા. ખીજા બે કેદીને ચકરી આવવાથી ઇસ્પિતાલમાં લઈ ગયેલા. હવા ઘણી ગરમ હોવાથી, અને કેદીઓને બહાર તડકામાં રહેવું પડતું તેથી કાઈ કાઈને ચકરી આવી જતી. તેઓની સારવાર જેટલી અને તેટલી થતી. છેલ્લા દિવસોમાં મિ. નવાબખાન પણ માંદા પડી ગયા હતા. અને છૂટવાને દહાડે તેને હાથે દોરવા પડ્યા હતા. ડાકટરે તેને દૂધ વિગેરે આપવાનો હુકમ કર્યો બાદ તેની તખીયત કંઈક ઠીક થઈ. છતાં એકંદરે સત્યાગ્રહી કેદીઓની તખીયત ઠીક રહેતી હતી એમ કહી શકાય.

જગાની તંગી.

હું આગળ કહી ગયો છું કે કોટડીમાં અમને પૂરવામાં આવતા હતા. તે કોટડીમાં માત્ર એકાવન કેદી રહી શકે તેટલો મારગ હતો. ફળિયું પણ તેટલાજ કેદીને સાફ હતું. ઉવટે જ્યારે એકાવનને બદલે એકસો એકાવન કરતાં વધારે કેદી થયા ત્યારે અહુ મુશ્કેલી આવી, પડી. ગવનરે તંબુ બહાર ન આવ્યા. ઘણાને ત્યાં લઈ જવામાં આવતા હતા. ઉવટના દિવસોમાં એકસો કેદી

બહાર સૂવા જતા. પણ તેઓને સવારના પાછા ભાવતા, એટલે કૃષિયું તો એકદમ સાંકડું પડ્યું. તેટલી જગ્યામાં બહુ મુશ્કેલીથી કેદીઓ રહી શકતા હતા. તેમાં વળી જ્યારે આપણી કુટેવ પ્રમાણે આપણે જ્યાં ત્યાં થૂંકીએ ત્યારે જગ્યા બહુ ગંદી થવાનો અને પછી મંદિરમાં લાગૂ પડવાનો સંભવ હતો. સારે નસીબે લોકોને સમજાવતાં તેઓ માનતા, અને કૃષિયું સાફ રાખવામાં મદદ કરતા. ધણીજ કાળજી કૃષિયું તથા જાજર તપાસવામાં રખાતી હતી, તેથીજ લોકો માંદગીમાંથી બચી શકેલા. આટલા કેદીઓને એવી સાંકડમાં રાખ્યા તેમાં સરકાર ગુન્હેગાર છે એમ સૌ કોઈ કપૂલ કરશે. જે જગ્યાની તંગી હતી તો સરકારને લાજમ હતું કે એટલા કેદીને નહિ મોકલવા જોઈતા હતા. જે લડત લાંબી ચાલી હત તો સરકાર કદિ વધારે કેદીનો સમાવેશ નહિ કરી શકત.

વાંચન.

હું અગાઉ જણાવી ગયો છું કે જેલમાં અમને ટેબલ મળવાની ગવર્નરે રજા આપી હતી. સાથે ખડીયો, કલમ વિગેરે પણ આપ્યાં હતાં. જેલને લગતી સાયબેરી છે. તેમાંથી કેદીઓને ચોપડીઓ મળે છે. તેમાંથી મેં કાલાઈલિનાં પુસ્તક તથા બાઇબલ લીધાં હતાં. એનો ઇન્ટરપ્રીટર આવતો તેની આગળથી અંગ્રેજી કુરાનેસરીફ, હક્લીનાં ભાષણો, બન્સ, જેન્સન અને સ્કોટની જાંદગીનાં કાલાઈલિ લખેલા વૃત્તાંત તથા ઍકનના નીતિ વિષેના નિબંધો એટલાં પુસ્તક લીધાં હતાં. મારી પોતાની ચોપડીમાંથી મણીલાલ નબુભાઈની ટીકાવાળું ગીતાજનું પુસ્તક, તામીલ પુસ્તક,

મોલવી સાહેબે આપેલ ઉર્દૂ કિતાબ, ટૉલ્સ્ટોયનાં લખાણ, રસ્કીન તથા સોક્રેટિસનાં લખાણ એવાં પુસ્તકો હતાં. આમાંના ધણાંખરાં પુસ્તકો જ્વલમાં મેં વાંચ્યાં અથવા ફરી વાંચ્યાં. તામીલ અભ્યસ નિયમસર કરતો હતો. સવારમાં ગીતાજી, ને બપોરે ઘણે લાગે કુરાન શરીફમાંથી વાંચતો. સાંજે મિ. ફૌરટનને બાઈબલ શીખવતો. મિ. ફૌરટન પોતે ચિનાઈ ખ્રિસ્તી છે. તેનો અંગ્રેજી લખવાનો ઇરિદો થવાથી તેને બાઈબલ વાટે અંગ્રેજી શીખવતો. બે માસ પૂરી જ્વલ ભોગવવાનું બન્યું હત તો કાલાઈલિના એક પુસ્તકનો તથા રસ્કીનના પુસ્તકનો તરબુમો પૂરો કરવાની ઉમેદ હતી. હું માનું છું કે ઉપરનાં પુસ્તકોમાં હું ગિરફતાર રહી શકતો હતો, તેથી મને બે માસ સુધી વધારે જ્વલ મળત તોપણ હું કાપર નહિ થાત. એટલુંજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં હું ઉપયોગી વધારો કરી શકત. એટલે સમૂળગો સુખચેનમાં રહેત. વળી હું માનું છું કે જ્વને સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંત સહેલાઈથી વેરી શકે છે.

મારા શિવાય જ્વલી લાઇબ્રેરીમાં વાંચનારાં મિ. સિ. એમ. પિલે, મિ. નાયડુ, તથા ચીનાઓ હતા. બંને નાયડુએ ગુજરાતી શીખવાનું શરૂ કર્યું હતું. છેવટના લાગમાં કેટલીક ગુજરાતી ગાયનોની ચોપડી આવી હતી; તે ધણાંજણે વાંચતા હતા, પણ આને હું વાંચન ગણતો નથી.

કુવાચત.

જ્વમાં વાંચવામાં આખો દિવસ નહિ ગાળી શકાય. અને તેમ બંને તોપણ નુકશાનકારક નીવડે એમ જાણ્યુંમાં હતું. તેથી

મહામુશીબતે દારોગાની પાસેથી કસરતી કવાયત શીખવાની પરવાનગી ગવર્નર પાસેથી લીધી. દારોગો બહુ ભલો હોવાથી અમને ઘણી ખૂશીથી સાંજ સવાર કવાયત આપતો. તે ઘણીજ ફાયદાકારક હતી. લાંબી મુદત તે કવાયત ચાલુ રહી હત તો અમને બધાને બહુ ફાયદો વાત. પણ જ્યારે ઘણા હિંદી એકઠા થયા ત્યારે દારોગાનું કામ વધ્યું. ને ફળિયું સાંકડું પડ્યું. આવા કારણોથી કવાયત બંધ રહી. તોપણ મિ. નવાબખાન સાથે હતાં એટલે તેની મારફતે થોડીઘણી પણ ધરધરાઉ કવાયત ચલતી હતી.

વળી ગવર્નરની પરવાનગી મેળવીને અમે શિવવાના સંચાનો ઉપયોગ કરવાનું કામ પણ લીધું હતું. તેમાં કેદીઓનાં પાકીટ કરવાનું શીખતા હતા. મિ. ટી. નાયકુ તથા મિ. ઇસ્ટન આવા કામમાં હોંશિયાર હોવાથી તેણે તો તુરત શીખી લીધું. મને ધડ ખેસતાં વખત ગયો. હજુ પૂરું શીખવાયું નહિ તેવામાં કેદીઓ એકદમ વધી પડ્યા, એટલે તે કામ અધુરું રહ્યું. આ ઉપરથી વાંચનાર જોઈ શકે છે કે માણસની ઇચ્છા હોય તો તે જંગલમાં મંગલ કરી શકે છે કે આમ એક પછી એક એમ કામ શોધીને કર્યા કરત તો કોઈ કેદીને જોલનો વખત ભારે નહિ લાગત; પણ તે પોતાના જ્ઞાનમાં ને શક્તિમાં વધારો કરીને બહાર નીકળત. એવા દાખલા જોવામાં આવ્યા છે કે કેદમાં સારી નિયતવાળા માણસોએ બહુ ભારે કામે પણ કર્યા છે. જોન બનિયને કેદમાં અતિ દુઃખો વેઠીને દુનિયામાં અમર થયેલું “પિલગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસ” નામનું પુસ્તક લખ્યું, તે પુસ્તકને અંગ્રેજો બાઈબલથી ખીજો

દરજગે ગણે છે. મિ. તિલકે મુંબઈની જીલ્લામાં નવ માસમાં પોતાનું “આરાયન” નામનું પુસ્તક લખ્યું; એટલે જીલ્લામાં કે બીજા જગ્યાએ સુખ પામીએ કે દુઃખ, સારા થઈએ કે નહારા, તેનો આધાર ધણે ભાગે આપણા પોતાના મન ઉપર રહે છે.

મુલાકાત.

જીલ્લામાં અમને મળવાને કેટલાક અંગ્રેજો આવતા. સાધારણ નિયમ એવો હતો કે એક મહિનાની અંદર કોઈ પણ કેદીની મુલાકાતે કોઈ આવી શકે નહિ. સ્થાર પછી દર માસે એક રવિવારે એક જણને મળવાની છુટ આપવામાં આવે છે. આ નિયમમાં ખાસ કારણસર ફેરફાર કરવામાં આવે છે. એવા ફેરફારનો લાભ મિ. ફિલિપ્સે લીધો. અમે જીલ્લામાં પહોંચ્યા તેને બીજેજ દહાડે મિ. ફોરટન જે ખ્રીસ્તી ચીના છે તેને કેદમાં મળવા સારું મિ. ફિલિપ્સે પરવાનગી મેળવી. અને તે તેને મળી મિ. ફોરટનને મળતાં તેઓ સાહેબ અમને બીજા કેદીઓને પણ મળ્યા. અમને બધાને હિંમતનાં વેણ સંભળાવ્યાં. ને પછી તેમના રિવાજ પ્રમાણે ખુદાની બંદગી કરી. મિ. ફિલિપ્સ આમ ત્રણ વખત મળી ગયેલા. તેજ મુજબ મિ. ડેવિસ કરીને બીજા પાદરી છે તે પણ મળી ગયા.

મિ. પોલાક તથા મિ. કોચન ખાસ રજા મેળવીને એક વખત મળવા આવ્યા હતા. તેને તો માત્ર ઓફિસના કામ બાબત આવવાની પરવાનગી હતી. આમ જેઓ મળવા આવે તેની સાથે હંમેશાં દારેગો હોય છે ને જે વાત થાય તે તેની સમક્ષ કરી શકાય. મિ. કોટરાઈટ “ટ્રાંસ્વાલ લીડર”ના અધિપતિ—ખાસ પરવાનગી

મેળવી ત્રણ વખત મળી ગયા. તેઓ સાહેબ મુલેહ કરાવવાના હેતુથીજ આવતા, એટલે તેને ખાનગીમાં [દારોગાની ગેરહાજરીમાં] મળવાની પરવાનગી હતી. હિન્દી કોમ શું કબૂલ કરશે? એનો વિચાર તેઓ સાહેબ પહેલી મુલાકાતે કરી ગયા હતા. ખીજી મુલાકાતે તેમણે તથા ખીજા અંગ્રેજ આગેવાનોએ ઘડેલા કાગળ લખને તેઓ આવ્યા. તે કાગળમાં કેટલાક ફેરફાર કર્યા પછી મિ. કવીને, મિ. મિ. નાયકુએ તથા મેં સહી કરી. આ કાગળ અને સમાધાની વિષે “ઓપિનિયન”માં ખીજી જગ્યાએ બહુ લખાઈ ગયું છે, એટલે અહિં વધારે લખવાની જરૂર નથી.

ચીફ માજિસ્ટ્રેટ મિ. પ્લેફર્ડ પણ એક વખત મળવા આવેલા. તેને તો હંમેશાં મળવાનો હક્ક છે, અને તે કાંઈ ખાસ અમનેજ મળવા આવેલા એમ ન ગણાય. છતાં અમે બધા કેદમાં હતા તેથી ખસસ વખત રોકી આવેલા એમ કહેવાય છે.

ધર્મનો અભ્યાસ.

કેદીઓને ધર્મનો અભ્યાસ મળવો જોઈએ એમ આ જમાનામાં પશ્ચિમના મુલકમાં બધી જગ્યાએ રિવાજ જોવામાં આવે છે, તેથી જોહાન્સબર્ગની જેલમાં કેદીઓને સાઈ ખાસ દેવળ છે. આ દેવળ ખ્રિસ્તીઓને સાઈ છે. દેવળમાં માત્ર ગોરા કેદીઓનેજ જવા દે છે. મેં મિ. ફોરટનને તથા મારે સાઈ ખાસ માંગણી કરી. પણ અવનરે જણાવ્યું કે, તે દેવળમાં માત્ર ગોરા ખ્રિસ્તી કેદીઓજ જઈ શકે. દરેક રવિવારે આ દેવળમાં ગોરા કેદીઓ જાય છે તે ત્યાં જૂદા જૂદા પાદરીઓ ધર્મનું શિક્ષણ આપે છે.

કાફરાઓને સાર પણ ખાસ પરવાનગી લઈ કેટલાક પાદરીઓ આવે છે. કાફરાઓને સાર દેવળ નથી. તેથી તેઓ જેલના મેદાનમાં ખેસે છે. યાકુદીઓને સાર તેઓના પાદરી આવે છે.

પણ હિન્દુ મુસલમાનને સાર તેવું કંઈજ નથી, હકીકતમાં હિન્દી કેદી ધણા હોતા નથી. છતાં જમને સાર કેદમાં કશું સાધન નથી એ હિન્દી કામને હિણુપત લગાડનાર છે. આ બાબત બંને કામના આગેવાનોએ વિચાર કરી બંને ધર્મનું શિક્ષણ એક હિન્દી કેદી હોય તેને પણ આપવા વિચાર કરવો ઘટે છે. આવું કામ કરવાને મોલવી તથા હિન્દુ ધર્મગુરુ સ્વચ્છ દિલના હોવા જોઈએ. નહિ તો શિક્ષણ તે શૂન્ય થઈ પડવાનો સંભવ છે.

અંત.

— ધણું ખર્ચ જે જાણુવા જેવું હતું તેનો સમાવેશ ઉપરનામાં થઈ જાય છે. કેદમાં કાફરાઓની સાથે હિન્દીની ગણતરી થાય છે. તેને વિષે વધારે વિચાર કરવો ઘટે છે. ગોરા કેદીઓને સવાને ખાટલી મળે છે. દાંત સાફ કરવાને દાતણુ, તથા નાક, મોઢું સાફ કરવાને ટુવાલ ઉપરાંત કુમાલ મળે છે આ બધું હિન્દી કેદીને ન મળે તે તપાસવા જેવું છે.

આવી બાબતમાં આપણે ક્યાં પડીએ એમ કોઈએ ધારવાનું નથી. ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય એ કહેવત પ્રમાણે ઝીણી બાબતો વડેજ આપણું માન વધે અથવા જાય. જેનું માન નથી તેનો ધર્મ નથી એવું આપણે અરબી જ્ઞાનના પુસ્તકમાં વાંચી ગયા. પ્રભુઓ મોટી થઈ છે તે ધીમે ધીમે પોતાનું માન જાળવીને થઈ છે. માન

એટલે ઉછાંછળાપણું નહિ, પણ ડરથી કે આળસથી જે આપણને ધટે છે તે જવા નહિ દેવું એવી મનની સ્થિતિ, અને તે પ્રમાણેનું આચરણ એ ખરું માન છે. આવું માન તેજ માણસ જોઈ શકે છે, કે જેને ખરો વિશ્વાસ-આધાર ખુદા-ઈશ્વર ઉપર છે. મારો ચોકસ અભિપ્રાય છે કે હરકોઈ કાર્યમાં ખરું જાણવું ને ખરું કરવું એવા ગુણ, જે માણસને ખરી શ્રદ્ધા નથી તેને હોઈ શકતો નથી.

અનુભવ ખીજો.

પ્રસ્તાવ.

મને ઈ. સ. ૧૯૦૮ના જાનેવારીમાં જેલનો અનુભવ થયો તેના કરતાં આ વખતનો અનુભવ વધારે સરસ થયેલો સમજાતું છે. તેમાંથી મને તો ઘણુંજ શીખવાનું મળ્યું છે, અને હું માનું છું કે ખીજા હિંદીને તે લાભકર્તા થઈ યાશે.

સત્યાગ્રહની લડત ઘણી રીતે લડી શકાય છે, પણ રાજ્ય-પ્રકરણી દુઃખોને ટાળવાનો મોટો ઉપાય જેલ વાટે જોવામાં આવે છે. આપણે વખતોવખત જેલ જવું પડશે એમ હું માનું છું. અને તે કંઈ હાલની ચાલતી લડતનેજ વાસ્તે નહિ, પણ ખીજા જે ઈંગ્લેન્ડમાં પડશે તેને મારું પણ તેજ ઈલાજ છે. તેથી જેલને વિષે જેટલું જાણવા જેવું હોય તે જાણી લેવું એ હિંદીની ફરજ છે.

કેદ.

જ્યારે મિ. સોરાખજી જેલમાં ગયા ત્યારે મેં ઈચ્છેલું કે હું તેમની પાછળ પહોંચું તો ઠીક, અથવા તો તેમના છુટવા પહેલાં

લડત પૂરી થાય. મારી આશા લંગ થઈ. તેજ ધ્વિજા પાછી જ્યારે નાતાલના બહાદુર આગેવાનો જ્વલ ગયા ત્યારે પ્રબળ થઈ અને પાર પડી. ડરખનથી પાછો ફરતાં તાં ઉમી અકટોબરે મને વોક્સસ્ટર્થ સ્ટેશન ઉપર પકડવામાં આવ્યો, કેમકે મારી પાસે મરજયાત સર્ટીફીકેટ ન હતું, અને મેં આંગળા આપવા ના પાડી.

ડરખન જવાનો હેતુ નાતાલથી લણેલા હિંદી તથા જ્વેઓ ધાન્સવાલના જૂના રહેવાસી હિંદી હતા તેમને લઈ આવવાનો હતો. ઉમેદ એવી હતી કે નાતાલના આગેવાનોની પાછળ ધણાજ હિંદી નાતાલથી આવવા તૈયાર થશે. સરકારને પણ એમજ લાગ્યું. તેથી વોક્સસ્ટર્થની જ્વલમાં સો કરતાં વધારે હિંદીને સારૂ સગવડ કરવા જ્વલરને હુકમ મળ્યો હતો. અને પ્રિટોરિઆથી તંબુઓ, કામળી વાસણુ વિગેરે મોકલવામાં આવ્યા હતા. જ્યારે કેટલાક હિંદીઓની સાથે હું વોક્સસ્ટર્થ ઉતર્યો ત્યારે પોલીસ પણ પુબ્કળ હતી. પણ બધો પ્રયાસ વ્યર્થ ગયો. જ્વલર અને પોલીસ નિરાશ થયા. કેમકે ડરખનથી મારી સાથે બહુજ થોડા હિંદી નીકળ્યા. એ ગાડીમાં માત્ર છજ હતો. ને તેજ દિવસની ખીજ ગાડીમાં ડરખનથી ખીજ આઠ નીકળ્યા. એટલે બધા મળીને ચૈદજ હિંદી આવ્યા. અમને બધાને પકડયા અને જ્વલમાં લઈ ગયા, ખીજે દિવસે માજસ્ટ્રેટ પાસે ઉભા રાખ્યા; પણ કેસ સાત દિવસ સુધી મુલતવી રહ્યો. ખેલ ઉપર અમે છૂટવાની ના પાડી. બે દિવસ પછી મિં માવજ કસનજ કોહારી જે પોતાને હરસની ખીમારી છતાં આવ્યા હતા, તેની ખિમારી વધવાથી ને વોક્સસ્ટર્થમાં પીકેટની જરૂર હોવાથી તેને જમીન ઉપર કહાડવામાં આવ્યા હતા.

જેલમાં મુસલમાન લાઇઓના રોજ.

અમે જેલમાં પહોંચ્યા ત્યારે મિં દઉદ મહમદ, મિં રસ્તમજી, મિં આંગલીઆ જેનાથી લડતનો ખીજો લાગ શરૂ થયો તે, મિં સોરાબજી અડાજણીઆ તથા ખીજા હિંદી લાઇઓ પચીસ સુધી હતા. રમજન મહિનો ચાલતો હતો તેથી મુસલમાન લાઇઓ રોજ રાખતા હતા. તેમને ખાસ પરવાનગીથી સાંજના મિં ઇસપ મુલેમાન કાજી તરફથી ખાવાનું આવતું હતું. તેથી રોજ બરાબર રાખી શકતા હતા. જે કે બહારની જેલોમાં ખત્તીની સગવડ નથી હોતી, છતાં રમજનને લીધે ખત્તી તથા ધડીઆળ રાખવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો હતો. સહુ મિં આંગલીઆની પાછળ નિમાજ પઠતા હતા. રોજવાળાઓને પહેલા દિવસોમાં કામ સખત આપેલું પણ પાછળથી તેઓને મજૂરીનું કામ સોંપવામાં આવતું નહિ.

હિંદીઓ માટે જૂદું રસોડું.

બાકીના જે હિંદી કેદી રહેલા તેઓને સારૂ આપણાજ જણને રસોઈ કરવાની રજા હતી. તેથી મિં ઉમિયાશંકર શેલત તથા મિં સુરેન્દ્રરાય મેદ અને પાછળથી જ્યારે કેદીઓ વધ્યા ત્યારે મિં જ્નેશી જેડાયા હતા. જ્યારે આ લાઇઓને દેશપાર કર્યા ત્યારે મિં રતનશી સોદા, મિં રાધવજી તથા મિં માવજી કોઠારી હતા. ત્યારબાદ વળી જ્યારે ધણાજ માણસો થયા ત્યારે તેમાં મિં લાલભાઈ તથા ઉમર ઓમમાન જેડાએત્રા. આ રસોઈ કરનારને સત્રારમાં બે વાગે યા ત્રણ વાગે ઉઠવું પડતું, અને સાંજના પાંચથી છ વાગ્યા સુધી તેમાં ગુંથાવું પડતું. જ્યારે ધણા કેદીઓને છોડવામાં આવ્યા ત્યારે

રસોઈનો કારભાર મિ. મુસા ઇસાકજી તથા ઇમામસાહેબ બાવાઝીરે લીધા. આમ જે હિંદીઓ 'હમીદીઆ ઇસ્લામિક સોસાયટી' ના પ્રમુખ તથા વેપારી, જેમાંના કોઈએ કદી રસોઈ ખરૂં જોતાં નહિ કરેલી, તેના હાથની રસોઈ ખાધી તેના સારાં નશીબ સમજી શકું. જ્યારે ઇમામ સાહેબ અને તેમની સાથેના છૂટયા ત્યારે રસોઈનો વારસો મને ઉતર્યો. મને કંઈક અનુભવ હોવાથી જરાએ અગવડ ન આવેલી. ચાર દિવસજ મારે ભાગે તે કામ રહ્યું. હવે [એટલે આ લખતી વેળા સુધી] તે કામ મિ. હરિલાલ ગાંધી કરે છે. અમે જ્વેલમાં દાખલ થયા ત્યારે રસોઈ કાણુ કરવું હતું, તે બાબત ઉપરના મથાળા હેઠળ નથી આવતી છતાં સગવડને સારૂં આપું છું.

હિંદીઓ માટે જૂદી કોટડીઓ.

અમે જ્વેલમાં દાખલ થયા ત્યારે સૂવાની ત્રણ કોટડીઓ હતી. તેમાં હિંદીઓનો સમાવેશ કર્યો હતો. આ જ્વેલમાં હિંદીઓ અને કાફરા જ્વેલીઓને અલગજ રાખવામાં આવતા હતા.

મરદોની જ્વેલમાં બે વિભાગ છે. એક યૂરોપિયનને સારૂં; અને બીજો કાફરઓ સારૂં—જેમાં બીજા બીનસફેદ [ગોરા નહિ એવા] માણસોનો સમાસ થાય છે. એટલે જો કે હિંદીને કાફરના વિભાગમાં રાખી શકતા હતા, છતાં જ્વેલરે તેમને સારૂં સગવડ ગોરાના વિભાગમાં કરી હતી.

કોટડી.

કેદીઓને સારૂં નાની કોટડીઓ હોય છે. અને દરેક કોટડીમાં દસ પંદર કે વધારે કેદીઓનો સમાવેશ થાય એવી ગોટવણી હોય

છે. કેદખાતું બધું પત્થરનું ચણેલું છે. કોટડી ઉંચી છે, બીંતિને પણ ધણી વેળા ચૂનો લગાડવામાં આવે છે તેથી હંમેશાં નવા જેવી થાય છે. આંગણું કાળા પત્થરનું બાંધેલું છે, અને હંમેશાં ધોવાય છે, તેમાં ત્રણ ત્રણ જણ સાથે નહાઈ શકે એવી ઝરાની ગોઠવણ છે. બે જાગર છે, અને બેસવાના બાંકડા છે. ઉપર કાંટાવાલા વાળાની જાળી જડેલી છે, તે કેદીઓ દિવાલ ઉપર ચઢી નાસી જાય તેનો અટકાય થવાં સારું છે. દરેક કોટડીમાં અજવાળું તથા હવા ઠીક આવી શકે છે, તેમાં કેદીઓને સાંજના છ વાગે પૂરે છે. કોટડીને બહાર તાણું મારી રાખે છે. એટલે કોઈને કુદરતી હાજત થાય તો તે કોટડીની બહાર જઈ શકતા નથી, તેથી કોટડીમાંજ હાજત જવાના જંતુનાશક પાણીથી ભરેલાં વાસણ હંમેશાં મૂકવામાં આવે છે.

ખોરાક.

હું જ્યારે વોકસર્ટની જેલમાં ગયો ત્યારે ત્યાં હિંદી જેલાઓને સવારના પૂપ અને બપોરના તથા સાંજે ચાવલ અને કંઈક તરકારી મળતાં હતાં. તરકારીમાં મુખ્ય ભાગે પટેટાજ હતા. ઘી બિલકુલ નહોતું મળતું. જેઓ કાચી જેલમાં હતા તેઓને ઉપરના ખોરાક ઉપરાંત સવારના પૂપની સાથે એક ઓંસ ચીની અને બપોરના અર્ધો રતલ રોટી મળતાં હતાં. રોટી તથા ચીનીમાંથી કેટલાક કાચી જેલવાળાને થોડા આપતા. કેદીઓને બે દહાડા માંસ મળવાનો હક હતો પણ હિંદુ અથવા તો મુસલમાનને માંસ ત મળતું હોવાથી તેની અવેજમાં બીજું કંઈ મળવું નોંધતું હતું તેથી અમે બધાએ અરજ કરી અને તેને પરિણામે એક ઓંસ ઘી

અને માંસને દહાડે તેની અવેજીમાં અર્ધો રતલ વાલ મળવાનો હુકમ થયો. વળી જ્વલની વાડીમાં તાંદલગળની લાજી આપે ઉગતી હતી, તે તોડવા દેતા હતા, અને વખતોવખત પ્યાજ પણ વાડીમાંથી લેવાની પરવાનગી હતી. એટલે ઘી અને વાલનો હુકમ મળવા બાદ ખોરાક વિષે બહુ કહેવા જેવું ન કહેવાય. જોહાન્સબર્ગની જ્વલમાં ખોરાક કંઈક જૂદો છે. ત્યાં ચાવલની સાથે માત્ર ઘી મળે છે. તરકારી નથી મળતી. સાંજના બે દિવસ લીલોતરી અને પૂપુ ત્રણ દિવસ વાલ અને એક દિવસ પટેલ અને પૂપુ મળે છે.

જ્વલના ખોરાક માટેનો અસંતોષ દુર કરવાની જરૂર.

આ ખોરાક જોકે આપણી રૂઢી પ્રમાણે ખરાબર ન ગણાય, તે પણ સાધારણ રીતે ખરાબ ન કહેવાય. ઘણા હિંદીને પૂપૂની ઉપર તિરસ્કાર છે ને તેથી જાણીજોઈને તે ખાતા નથી. પણ આને હું તો મોટી ભૂલ ગણું છું. પૂપુ એ મીઠો અને જ્વેરવર ખોરાક છે. આ દેશમાં તે ઘઉંની જગ્યા લઈ શકે છે. તેમાં જે સાકર મળે તો બહુ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે, પણ સાકર ન હોય છતાં બુખ લાગી હોય ત્યારે મીઠું લાગે છે. એ ખાવાની ટેવ પડી જાય તો ઉપરના ખોરાકમાં માણસ ભુખે ન મરે, એટલુંજ નહિ, પણ તેથી શરીરને મજબુતી મળે એવો તે ખોરાક થઈ પડે. તેમાં ફેટલોક ફેરફાર કરાવાય તો તદ્દન સંપૂર્ણ ખોરાક થાય. પણ દુઃખની વાત એ છે કે આપણે એવા સ્વાદીઆ થઈ પડ્યા છીએ અને આપણી ટેવ એવી પંપાજેલી છે કે આપણને મહાવરા મુજબ ખોરાક ન મળે તો આપણો મિજબજ જતો રહે છે. આવો અનુ-

ભવ મને વોકસર્ટમાં થયો અને તેથી હું દુઃખી થતો. ખોરાકનો કચવાટ હંમેશાં ચાલતો અને જાણે ખોરાક એજ જીવન હોયને, અથવા તો ખાવાનેજ સારૂ આપણે જીવતા હોઈએ નહિ, તેમ કકળાટ ધણી વેળા થતો. આ પ્રમાણે કરવું સત્યાગ્રહીને ન ધટે. ખોરાકમાં ફેરફાર કરાવવાની તજવીજ કરવી એ આપણું કામ છે. પણ ફેરફાર ન થાય તો તો જે મળતો હોય તેથી સંતોષ માની સરકારને બતાવી આપવું કે આપણે તેથી હારવાના નથી; એ પણ આપણી ફરજ છે. કેટલાક હિંદી માત્ર ખોરાકની અગવડને લીધે જેલનો ડર રાખે છે. તેમણે વિચારપૂર્વક ખોરાકને વિષે જે લાલસા બંધાઈ હોય તે છોડવી ધટે છે.

એ માસની સખત મજુરીની સજા.

હું ઉપર કહી ગયો તે મુજબ અમારો બધાનો કેસ સાત દિવસને સારૂ મુક્તવી રહેલો, એટલે ૧૪ મી અક્ટોબરે કેસ ચાલ્યો. તે વેળા ખીજા હિંદીઓને એક માસની, ને કેટલાકને ૭ અઠવાડીયાની સખત મજુરી સાથની જેલ મળી. એક બાળક છોકરો જે અગીઆર વર્ષનો હતો તેને ૧૪ દિવસની આશાન કેદ મળી. મારી ઉપરથી કેસ ખેંચી લેશે એવી મને ધાસ્તી લાગવાથી હું પીડાતો હતો. ખીજાના કેસો થઈ રહ્યા પછી માજુ-રદેટે થોડી વખત કેસ મુક્તવી રાખ્યા, એટલે હું વધારે ગભરાયો. પહેલા તો ચર્ચા એવી ચાલતી હતી કે મારી ઉપર રજીસ્ટર નહિ બતાવવાનું અને અંગુઠા નહિ આપવાનું તહોમત આવશે. એટલુંજ નહિ પણ ખીજા વગર હક્કના હિંદીને ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ

કરવાનું તહોમત મૂકવામાં આવશે. મનમાં હું વિચાર ઘોળ્યા કરતો હતો, તેટલામાં માજિસ્ટ્રેટ પાછા કચેરીમાં આવ્યા તે મારા કેસનો પોકાર થયો, અને મને ૩૦ રૂપ તો દંડ અથવા તો બે માસ સખત મજુરીની સજા મળી. આથી હું બહુ રાજી થયો અને ખીજા લાઇઓની સાથે કેદમાં રહેવાનું મજબૂર એમ માની મને સુલાગી સમજવા લાગ્યો.

જેલના કપડાં.

જેલ મળ્યા બાદ અમને જેલી કપડાં મળ્યાં. તેમાં એક ટુંકા મજબુત ઈજીર, ખાદીનું ખમીસ, તેની ઉપર એક પહેરણુ, એક ટોપી એક ટુવાલ મોજા, અને સેંડલ મળ્યા. આ કપડાં મને લાગે છે કે કામ કરવાને સારૂ બહુ સગવડ ભરેલાં, ટકાઉ અને સાદાં છે. આવાં કપડાંની સામે આપણે કંઈ કહેવા જેવું રહે નહિ. એવાં કપડાં હંમેશાં પહેરવાં પડે તોપણ તેથી કાયર થવા જેવું નથી. ગારાઓને કપડાં કંઈક જૂદી રકમના મળે છે. મોજા ઘુંટણ સુધી પહોંચે તેવાં તથા બે ટુવાલ ઉપરાંત રૂમાલ મળે છે. હિંદીને પણ રૂમાલ આપવાની જરૂર જણાય છે.

જેલનું કઠણ કામ.

સખત મજુરીવાળા કેદી પાસેથી સરકારને દરરોજ નવ કલાક કામ લેવાનો હક છે. કેદીઓને હંમેશાં છ વાગે કોટડીમાં પૂરવામાં આવે છે. સવારના સાડાપાંચ વાગે ઉઠવાનો ઘંટ વાગે છે, અને છ વાગે કોટડીના દરવાજા ઉઘટે છે. કોટડીમાં પૂરતી વખતે અને કોટડીમાંથી કહાડતી વેળા કેદીઓની ગણતરી કરવામાં આવે છે, તે ગણતરી નિયમસર ને ઝપાટાબંધ થઈ શકે તેવા હેતુથી દરેક કેદીને

પોતાની પથારીની પાસે ધ્યાનપૂર્વક ઉભા રહેવાનો હુકમ થાય છે. દરેક કેદીએ પોતાની પથારી સંકેલી, ટેકાણે મૂકી, મેં ધોઈ જાગતા પહેલાં તૈયાર થઈ રહેવું જોઈએ. અને સાત વાગે કામે ચઢવાનું થાય છે. કામ કરવાનું ઘણી જાતનું હોય છે, પહેલે દહાડે અમને સરીયામ રસ્તા પાસે ખુલ્લી જમીન હતી તે વાવેતર સારૂ ખોદવા લાઈ ગયા હતા. તેથી કામ ન થઈ શકે એવા હોય તેને જવાની ફરજ ન હતી. અમને કાફરાઓની સાથે લાઈ ગયા હતા. જમીન ઘણી કઠણ હતી તેથી કામ સખત હતું. તાપ ધણો પડતો હતો. કામ કરવાની જગ્યા જલથી લગલગ દોઢ માઈલ છેડી હોવી જોઈએ. અધા હિંદી કામ અપાટાખંધ કરવા લાગ્યા. પણ ટેવાએલા થોડાજ હતા, તેથી સહુને થાક ખુબ લાગ્યો. આમાં બાબુ તાલેવંતસીંગના બાળક રવિ-કૃષ્ણ પણ હતા. તેને કામ કરતા જોઈ હું બહુ મુંઝાતો હતો. છતાં તેની મહેનત જોઈ રાજી થતો હતો. જેમ દહાડો વધતો ગયો તેમ કામનો બોજો વધારે વધારે જણાયો. વોર્ડર(દરોગો) બહુ તીખો હતો. 'ચલાવો ચલાવો' એવા પોકાર કરી રહ્યો હતો. તેમ તેમ હિંદી ગભરાતા હતા. કેટલાકને મેં રોતા પણ જોયા. એક જણનો પગ સુએલો જોયો. આથી માફ દીલ રડતું હતું. છતાં હું સહુને કહેતો હતો કે દરોગાની દરકાર ન રાખતાં સ્ત્રીએ સાચા દિલથી કામ કરવું. હું પોતે પણ થાક્યો. હાથમાં ફેલ્લા સખત પડ્યા; તેમાંથી પાણી ચાલ્યાં. વાંકું વળવું એ મુશ્કેલ લાગતું હતું, અને કોદાળીનો ભાર મણુ જોડલો લાગતો જણાયો. હું તો ઈશ્વર પાસે માંજ્યા કરતો હતો કે મારી લાજ રાખે, મને અપંગ ન કરે, ને હું કામ બરાબર કરી શકું, એટલું મને જોર આપે; તેની ઉપર આધાર રાખીને કામ

કર્તા કરતો. દરેગો મને ઠપકારવા લાગ્યો. થાક ખાવાથી ઠપકો દેતો હતો. મેં તેને કહ્યું 'ટોકવાની જરૂર નથી. મારાથી કાળજીભર્યા થાય તેટલું કામ હું કરીશ.' આ વખતે મિં. ઝીણાભાઈ દેશાઈને મેં મૂર્છિત થતા જોયા. મારી જગ્યાએથી તો મારાથી ખસાય નહિ એટલે હું જરા થોભ્યો. દરેગો ત્યાં ગયો. મેં જોયું કે મારે જવું જ નોંધ્યું, તેથી હું દોડ્યો. ખીજા પણ એ દિંદી આવ્યા. ઝીણાભાઈને પાણી છાટ્યું, તેને શુદ્ધિ આવી. દરેગાએ ખીજાને કામ ઉપર મોકલી દીધા. મને તેની પાસે એસવા દીધો. ઝીણાભાઈને માથે ખુબ ચંદુ પાણી રેડ્યું, પછી કંઈક આરામ થયો. દરેગાને કહ્યું કે તેનાથી ઘેર ચાલીને નહિ જવાય તેથી ગાડી મંગાવી. ગાડીમાં તેને લઈ જવા મને હુકમ થયો. ઝીણાભાઈને માથે પાણી રેડતાં હું વિચાર કરવા લાગ્યો.

ભરેલાં પગલાં વિષે ફરી વિચાર. તે માટે અંતરનો સંતોષ.

'મારા શબ્દો ઉપર આધાર રાખી ઘણા દિંદી જેલમાં આવે છે. હું જો ખોટી સલાહ આપતો હતું તો હું કેટલો પાપી બનું? મારે કીધે આટલું દુઃખ દિંદીને થાય? મેં એમ વિચારી ઉડો શ્વાસ નાંખ્યો. ધર્મરતને સાક્ષી જાણી ફરી વિચાર્યું ને હું વિચારમાં કુબકી મારી પાછો હસી નીકળ્યો. મેં જે સલાહ આપી છે તે બરાબર છે એમ મેં જોયું. દુઃખ ભોગવવામાં જ સુખ છે, તો પછી દુઃખથી કંઈ ખેદ પામવાનું કારણ નથી. આ તો મૂર્છા આવી પણ મોત થાય તો પણ મારાથી ખીજા સલાહ અપાય તેમ નથી. જન્મ-બંધન કરતાં આમ દુઃખ ભોગવી ખેડીમાંથી મુક્ત થવું એજ આપણું કર્તવ્ય છે એમ

વિચારી હું ખેડીકર થયો ને ઝીણાભાઈને હિંમત રાખવાની સલાહ આપતો થઈ ગયો.

ગાંડી આવી કે તુરત ઝીણાભાઈને તેમાં સુવાડી લઈ ગયા. વડા દરોગા પાસે ફરીયાદ કરી. તેની તપાસ ચાલી ને દરોગાને ઠપકો મળ્યો. ઝીણાભાઈને અપોરને કામે નહિ લઈ ગયા. તેજ પ્રમાણે ખીજ આર હિંદી અશક્ત જણાયા. આડીના બધા પાછા કામે ચઢ્યા. અપોરના આરથી એક વાગા સુધી કામ કરવું પડે છે. અપોરના અમારી દેખરેખ ગોરા દરોગાને બદલે કાફર દરોગાને સોંપી. કાફર દરોગો ગોરા કરતાં ઠીક હતો. તે બહુ ટોકણી નહોતો કરતો કોઈ કોઈ વખત ખોલતો હતો. વળી અપોરના કાફરોને તથા હિંદીને તેજ જગ્યામાં પણ જૂદા જૂદા ભાગમાં રાખ્યા. અમને પ્રમાણમાં પોચી જમીન ખોદવા આપી.

જે માણસે આ કંટાકટ લીધો હતો તેની સાથે મારે વાત થયેલી, તેણે કહ્યું કે હિંદી કેફીની મંજુરીથી તેને નુકસાન થવાનો સંભવ છે. હિંદીથી કાફરોની યરોઅર એકાએક શરીરબળ ચલાવાય તેમ નથી, એ વાત તેણે મંજુરી રાખી. વળી મેં તેને કહ્યું કે હિંદી કોઈ દરોગાની ખીકથી કામ કરનારા નથી, તે તો માત્ર ખુદનો ડર રાખીને બનશે તેટલુંજ કરશે. પણ મારે આ વિચાર પાછળથી સારી પેઠે બદલવો પડ્યો. તે આપણે હવે પછી જોઈએ.

ખીજે દિવસ.

ખીજે દહાડે અમને બહાર કહાડ્યા. પણ અમને ગોરા દરોગાની સાથે નહિ મોકલતાં એક કાફર દરોગાની સાથે મોકલ્યા. તે

દરોગો પણ ગયા દિવસનો કાફર નહતો. આ કાફર દરોગાને લલામણ હતી કે અમને ખીલકુલ ન ટોકે.

સહેલું કામ.

અમને લલામણ હતી કે અમારે બંને તેટલું કામ સાચી દાનતથી કરવું. જે કામ સોંપ્યું હતું તે પણ હળવું હતું. મ્યુનિસિપાલિટીની જમીનમાં પણ સરીયામ રસ્તા પાસે ખોડ ખોદવાના તથા પુરવાના હતાં. આમાં થાક મળી શકતો હતો. મને અનુભવ થયો કે જો માત્ર ખુદાજ સાક્ષી રહે તો આપણે કામની ચોરી કરનારા છીએ. કેમકે માણસોના કામમાં દીલ જોવામાં આવતી હતી.

દાનત ખરી હોવી જોઈએ.

મારો ખાસ મત છે કે આવી કામની ચોરી એ આપણને એળ લગાડનારી વાત છે; અને આપણી હડતમાં જે દીલ થઈ છે તેનું પણ આ કારણ છે સત્યાગ્રહનો રસ્તો સહેલો તેમ અધરો પણ છે, આપણી દાનત ખરી હોવી જોઈએ. આપણને કંઈ સરકારની જોડે વેર નથી. તેને આપણે વેરી અમજતા નથી. સરકારની સામે લડીએ છીએ તે તેની ભૂલ સુધારવા ને ખોડ ભૂલાવવા. આપણે તેના સામે થવામાં તેનું બલુ માનીએ છીએ. આ વિચાર પ્રમાણે આપણે તો જ્વલમાં તાકાત મુજબ કામ કરવું જોઈએ. કદાચ આપણે એમ માનીએ કે આપણે નીતિને રસ્તે કામ કરવાની જરૂર નથી, તો આપણે દરોગો હોય ત્યારે પુરું કામ કરીએ છીએ તેમ નહિ થવું જોઈએ. કામ કરવું એ વાજબી ન હોય તો આપણે દરોગાની પરવા નહિ કરતાં સામે થવું જોઈએ, અને તેને પરિણામે વધારે જ્વલ મળે

તો ભોગવવી જોઈએ. પણ આવું કોઈ હિંદી માનતો નથી. જે કામ નથી કરતા તે માત્ર આળસથી અને કામની ચોરીને લીધે. આવું આળસ તથા આવી ચોરી આપણને ન શોભે. સત્યાગ્રહી તરીકે આપણે જે કામ આવડે તેવું કરવું જોઈએ; અને દરોગાની ખીક રાખ્યા વિના કામ કરીએ તો આપણને તકલીફ પડે નહિ. ગળ ઉપરાંત તો કામ કરવાનું રહેજ નહિ. કામ કરવાની ચોરીને લીધે જલમાં લોકોને કેટલુંક દુઃખ ભોગવવું પડ્યું હતું.

આટલી વાત કર્યા પછી પાછા આપણે કામની વાત ઉપર આવીએ. દિવસે દિવસે અમારું કામ હળવું થવા લાગ્યું.

વાવેતરનું કામ.

જે ટોળીમાં હું ગયો હતો તે ટોળીને ત્યારબાદ જલના બગીચો સાફ રાખવાનું, તેમાં વાવેતર કરવાનું વિગેરે કામ મળ્યું. મુખ્ય ભાગે મકાઈ વાવવાનું અને બટેટાના ક્યારા સાફ કરવાનું તથા પટેટાના છોડ ઉપર ધુળ ચઢાવવાનું હતું.

ખોદવાનું કામ.

એ દહાડા વળી મ્યુનિસિપાલિટિનું તળાવ ખોદવા લાઇ ગયા હતા. તેમાં ખોદવાનું, ધુળની ઢગલી કરવાનું, એરોમાં લઇ જવાનું કામ હતું. આ કામ વળી કઠણ આવ્યું. તેનો અનુભવ માત્ર બે દિવસ મળ્યો. મને કાંડા ઉપર સોજો ચઢ્યો હતો. તે માટીના ઉપચારથી નાશુદ થયો.

આ જગ્યા ચાર પાંચ માઇલ છેટે હોવાથી અમને ટ્રોલીમાં લઇ જતા. ખાવાનું તળાવે પકવવું પડતું, તેથી સીધું બળતણ પહોં

સાથે લઈ જતા. આમાં પણ કંટ્રાક્ટરને સંતોષ ન મળ્યો. અને કાફરોની ખરોખરી ન કરી શક્યાં. જે દહાડા તળાવ ઉપર કામ કરાવીને અમને ખીજું કામ સોંપ્યું. આજ ઘડી ઘણે ભાગે કામ કરી શકે તેવા હિંદીને સાથે લઈ જતા. હવે તેમ કરવાને બદલે ભાગ પાડ્યા. કેટલાકને સોલજરોની કપર આસપાસ ઘાસ ઊગી ગયું હતું તે ખોદી કહાડવા મોકલ્યા. આ પ્રમાણે કેટલોક વખત ચાલ્યું. દરમ્યાન ખાર બટાનના કેસ પછી લગભગ ખયાસ હિંદી છૂટ્યા.

વાડીનું કામ.

ત્યારબાદ હંમેશાં વાડીનું કામ મળતું. તેમાં ખોદવાનું, લણવાનું, કચરો કહાડવાનું વિગેરે હતું. આ કામ ભારે નહિ ગણાય, અને બહુ તન્દુરસ્તી આપનારું કહી શકાય. જાથુ નવ કલાક સુધી એવું કામ કરતાં પ્રથમ કંટાળો આવે, પણ ટેવ પડ્યા પછી તેવું નહિ થાય.

પાયખાના સાફ કરવાનું કામ.

આવા કામ ઉપરાત દરેક કોટડીમાં પેસાળ વિગેરેની બકેટ હોય છે. તે કોટડીના માણસોને ઉપાડી જવાની ફરજ છે. મેં જોયું કે આયું કામ કરતાં આપણા મણસો અચકાય છે. ખરું જોતા તેમાં અચકાવાનું કંઈ કારણ નથી. કામ કરવામાં નામે.શી કે એળ માનવી એ ભૂલ ગણાય. વળી જેલમાં જતારને એવી ઇચ્છારત પોષાય નહિ. હું જોતો કે કોટડીમાંથી પેસાળની બકેટ કોણુ લઈ જશે એવો સવાલ કેટલીક વખત ઊઠતો. આમ સવાલ ઉઠવાને બદલે જો આપણે સત્યાગ્રહની લડત પૂરી સમજતા હોઈએ તો તેવું કામ કરવામાં હરિક્ષાઈ થવી જોઈએ. ને જેને ભાગે તે કામ કરવાનું આવે તેણે

માન સમજવું જોઈએ. એટલે કે સરકાર તેવું કામ સોંપે તેમાં માન નહિ, પણ આપણે તે કામ કરવાનુંજ છે, તો પછી જે પહેલા તૈયાર થાય તે વિશેષ માનને લાયક છે. આપણે દુઃખ ઉઠાવવા તૈયાર થયા છીએ તો પછી એક ખીજના કરતા વધારે દુઃખ ઉઠાવવા તૈયાર થવું; ને જેના ઉપર વધારે પડે તેને માન માનવું જોઈએ. આવો દાખલો મિં હસન મિરઝાંએ બેસાડ્યો હતો. મિં હસન મિરઝાને ફેફસાંનું ઘણું ખરાબ દરદ છે. પોતે નાજુક તખીયતના છે. છતાં તેણે હંમેશાં જે કામ તેને ભાગે આવ્યું, તે ખુશી થઈને ઉપાડ્યું. એટલુંજ નહિ પણ પોતાની તખીયતની દરકાર ન કરી. એક વખત એક કાફર દરોગાંએ તેમને વડા દરોગાંનું પાયખાનું સાફ કરવાનું સોંપ્યું, તે કામ તેણે તરત ઉપાડી લીધું. કોઈ દિવસ નહિ કરેલું, તેથી તેને ઉલટી થઈ, તેની તેણે દરકાર નહિ કરી. ખીજું પાયખાનું સાફ કરતા હતા, તેવામાં હું જઈ ચઢ્યો ને મેં અચંબા સાથે તેમને કામ કરતા જોયા. મને તો તેમના તરફ અત્યંત વહાલ આવ્યું. પૂછપરછ કરી એટલે પહેલા પાયખાનાની ખચર પડી. એક વખત તેજ કાફર દરોગાને વડાંએ હુકમ કર્યો હશે કે હિંદીને હિંદી પાયખાના ખસુસ રાખ્યાં હતાં તે સાફ કરવા બોલાવવા. આને સાફ દરોગાંએ મારી પાસે આવીને બે માણસ માગ્યા. મને લાગ્યું કે હું પોતેજ તે કામને સાફ સરસ ગણાઉં તેથી હુંજ ગયો.

તે માટે હિંદીઓને અણગમો.

મને તો એવા કામમાં ઈચ્છારત છેજ નહિ. હું માનું છું કે એવું કામ કરવાની આપણે ટેવ પાડવી ઘટે છે. એવાં કામની

સામે આપણે ચીઠ રાખીએ છીએ તેને પરિણામે ઘણું ભાગે આપણા આંગણું તથા જાનરૂ વિગેરે આપણે ખરાબ સ્થિતિમાં જોઈએ છીએ એટલુંજ નહિ પણ તેને લીધે મરકી વિગેરે રોગો આપણે પેદા કરીએ છીએ. જાનરૂ તો હંમેશાં ખરાબજ હોય એમ આપણે માની ખેડા છીએ, અને ત્રણી વેળા આપણું ગંદાઈનું તહેામત ભોગવીએ છીએ. એવી જાતનું કામ ન કરવાને માટે એક હિંદીને સોલીટરી સેલની એટલે કે ભોંયરામાં પૂરી રાખવાની સજા ભોગવવી પડી હતી. સજા ભોગવી તેની હરકત નથી ગણતો, પણ તે સજા ભોગવવાની જરૂર નહોતી, અને તેવા કામની આનાકાની કરવામાં આપણે પાછા પડીએ એ ઠીક ન ગણાય. હવે જ્યારે હું તે કામને સાડ જવા લાગ્યો ત્યારે દરોગો ખીજાઓને ટોકવા લાગ્યો, કે તેઓએ નીકળવું જોઈએ. આથી હુકમની વાત ફેલાઈ અને તુરત મિં ઉંમર ઓસમાન તથા મિં રસ્તમજી મદદે ફોડ્યા, જે કે કામ બહુ ઓછું હતું. આ વાત લખવાનો હેતુ એ છે કે તેઓએ પણ તેવું કામ સરકાર કરાવે તો કરવામાં માન માન્યું. જે આપણને મળતાં કામથી આપણે નારાજ રહીએ તો આપણાથી ખરી લડાઈમાં ભાગ ન લઈ શકાય.

જોહાન્સબર્ગમાં બદલી.

ઉપર પ્રમાણે વોકસર્ટની જેલમાં કામનો હેવાલ હું આપી ગયો છું. પણ મારા બે મહિના પૂરાં કર્યાં તે જેલમાં નહિ ગએલા, અને ફેટલાક દિવસને સાડ અચાનક જોહાન્સબર્ગ મોકલી દેવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં જે બન્યું તે જાણવા જેવું છે. ૨૫ મી અક્ટોબરે મને ત્યાં લઈ જવામાં આવ્યો. તેનું કારણ મારે દરજી ડાહ્યાના

કેસમાં જીખાની આપવાનું હતું. તે સિવાય ખીજાં કારણો હશે એમ બહુ તર્કવિતર્ક થતા હતા. આશાએ ભર્યા બધા એમ પણ માનતા હતા કે કદાચ મિ. સ્મટ્સની મુલાકાતની પણ વાત હોય. પાછળથી જોવામાં આવ્યું કે એવું કંઈજ ન હતું. મને જવાને જોહાન-સપ્તર્ગથી એક ખાસ દરોગાને મોકલવામાં આવ્યો હતો. એ દરોગાને તથા મને રેલવેનો એક ડબ્બો મળ્યો હતો. ટીકીટ ખીજા વર્ગની હતી, તેનું કારણ તો એજ હતું કે તેમાં ત્રીજા વર્ગના ડબ્બા ન હતા. કેદીઓને ત્રીજા વર્ગમાં લઈ જતા હોય એમ જણાય છે. રસ્તામાં પણ પોશાક કેદીનોજ હતો. મારો સામાન હતો તે મારી પાસેજ ઉપાડાવવામાં આવ્યો હતો. જોલથી સ્ટેશન સુધી ચાલતા જવાનું હતું. જોહાન-સપ્તર્ગ પહોંચ્યા પછી ત્યાંથી જોલ સુધી સામાન ઉંચકીને ચાલતા જવું પડ્યું. આ વાન ઉપરથી છાપાઓમાં બહુ ટીકા થયેલી. વિલાયતની પોલીસમાં સવાલ પૂછાએલા. ઘણા લોકોના મન દુઃખાયાં. સહુને એમ લાગી આવ્યું કે મારા જેવા રાજ્યપ્રકરણી કેદીને જોલીના પોશાકમાં ચાલતો ને ઓળો ઉંચકાવીને લઈ જવો નહતો જોઈતો.

મિત્રોને લાગણી.

લોકોનાં મન દુઃખાય એ સમજાય તેવું છે. જ્યારે આમ જવાનું છે એમ મિ. આંગલીઆએ સાંભળ્યું ત્યારે તેમની આંખોમાં પાણી આવ્યાં. મિ. નાયકુ તથા મિ. પોલાકને ખબર પડી ગયેલી તેથી તે મને સ્ટેશન ઉપર મળેલા. તેઓ પણ મારી સ્થિતિ જોતાં રોવા જેવા થઈ ગયા. આમ થવાનું કારણ કંઈ નથી, આ દેશમાં

રાજ્યપ્રકરણી અને ખીજા જેલી વચ્ચે સરકાર તકાવત રાખે એવો સંભવ નથી. આપણને જેમ વધારે દુઃખ આપે અને આપણે તે ઉઠાવીએ તેમ વહેલો છૂટકારો થાય. વળી જેલીનો પોશાક પહેરવો, ચાલતા જવું ને સામાનનો ભાર ઉંચકવો એ વિચાર કરતાં કંઈ દુઃખરૂપ નથી, પણ દુનિયા તો આવી વસ્તુને એમ માન્યાજ કરશે તેથી વિલાયતમાં શોરખકાર થયો.

દરોગાનું વતન.

રસ્તામાં દરોગા તરફથી ઈજ્જત જરાએ ન હતી. દરોગો પોતે જાહેર પરવાનગી ન આપે. તો જેલ સિવાયનો ખીજો ખોરાક ન ખાવો તે મારો નિશ્ચય હતો. તેથી આજ ઇગી હું જેલના ખોરાક ઉપરજ નબ્બો હતો રેલમાં તો મને ખાવાનું બંધાવ્યું ન હતું. દરોગાએ મને જે ખોરાક લેવો હોય તે લેવાની છૂટ આપી. સ્ટેશન માસ્તરે મને પૈસા આપવાનું કહ્યું. મેં તેનો ઉપકાર માન્યા પૈસા લેવાની ના પાડી. મિ. કાજ જે સ્ટેશન ઉપર હાજર હતા તેમની પાસેથી શિલિંગ દસ લીધી, તેમાંથી દરોગાને સાડ તથા મારે સાડ રેલમાંથી ખાવાનું લીધું.

જેહાનસખગની જેલમાં પહેલી રાત્રિ.

જેહાનસખગ પહોંચ્યા તે વખતે સાંજ પડી હતી, તેથી મને ખીજા હિંદીની પાસે નહોતા લઈ ગયા. મુખ્યત્વે કેદખાનામાં જ્યાં કાફરા કેદીઓ દરદી હતા તેઓની કોટડીમાં મને બિછાનું આપ્યું. કોટડીમાં મારી રાત ધણા દુઃખમાં તથા ભયમાં ગઈ. મને ખીજેજ દહાડે આપણા લોકો પાસે લઈ જશે એમ ખબર નહોતી અને

આવીજ જગ્યાએ રાખશે એમ માની હું ભય પામ્યો. ને બહુ અકળાયો, છતાં મન સાથે નિશ્ચય કર્યો કે મારું કર્તવ્ય તો એજ હતું કે મારે જે દુઃખ હોય તે સહન કરવું. ભગવદ્ગીતાજી પુસ્તક મારી સાથે હતું તે મેં વાંચ્યું. વખતને અનુકૂળ પડતાં શ્લોકો વાંચી તેનું મનન કરી ધીરજ રાખી.

કાફરો સાથે.

અકળાવાનો સખ્ય એ હતો કે કાફરો તથા ચીના કેદી જંગલી ખુની તથા અનીતિવાળા લાગ્યા. તેઓની ભાષા હું જાણતો નહોતો. કાફરોએ મને સવાલો પૂછવા શરૂ કર્યાં. તેમાં પણ મેં મસ્કરી જોવું જોયું. હું તે સમજી શક્યો નહિ. મેં કંઈ જવાબ ન વાળ્યો. તેણે મને ભાંગેલા અંગ્રેજીમાં પૂછ્યું “આમ મને શા સાર લાગ્યા છે?” મેં થોડો ઉત્તર દીધો ને મુંગો રહ્યો. પછી ચીનાએ શરૂ કર્યું. તે વધારે ખરાબ જણાયો. મારી પથારી આગળ આવી ને મને જોવા લાગ્યો. હું ચૂપ રહી પછી તે કાફરની પથારી આગળ ગયો. ત્યાં બંને જણ એક બીજાની ભુંડી મસ્કરી કરવા લાગ્યા ને એબ ઉઘાડવા લાગ્યા. આ બંને કેદીઓ ખુનના કે મહાચોરીના આરોપવાળા હતા. આવું જોઈ મને ઉંઘ તો શાનીજ આવે? બીજે દહાડે ગવર્નરને આ બધું સંભળાવીશ એમ વિચાર કરી મોટી રાત્રે હું થોડું ઉંઘ્યો.

ખરું દુઃખ તો આ કહેવાય. સામાન ઉંચકવા વિગેરેનું તો કંઈજ નથી. જે અનુભવ મને થયો તેવો બીજા હિંદીને થતો હશે બીજા પણ ડરતા હશે એમ યાદ કરી વળી હું ખુશી થયો કે આવું દુઃખ હું પણ અનુભવું છું. તે અનુભવથી હવે સરકાર

સાથે લડત વધારે લડીશ ને જ્વલમાં આવી આખતમા સુધારા કરવાનું બનશે એમ મેં ધાર્યું. આ બધો સત્યાગ્રહની લડતનો આડકતરો ભાગ છે.

ખીજે દહાડે ઉઠતાંજ મને જ્યાં ખીજ દિંદી કેદી હતા ત્યાં લઈ ગયા, એટલે મને ઉપરની આખત ગવર્નરને કહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો, જો કે તેવી રીતે દિંદી કેદીઓને કાફરાઓની કે ખીજની કે ખીજ સાથે નહિ રખાય તેમ કરાવવાની લડત લેવાનું મનમાં રાખેલું છે. હું ગયો ત્યારે દિંદી કેદીઓ લગભગ પંદરેક હતા. તેમાં ત્રણ સિવાય ખીજ સત્યાગ્રહી હતા. ત્રણ જણ ખીજ ગુન્હાવાળા હતા. આ કેદીઓને કાફરાની સાથે રાખવામાં આવતા હતા. હું ગયો ત્યારે વડા દરોગાએ હુકમ કર્યો કે અમને બધાને નોખી કાટડી મળે મેં દિલગીરીની સાથે જોયું કે કેટલાક દિંદીઓ કાફરાની સાથે સુવામાં રાજી રહે છે. તે એવા કારણથી કે ત્યાં ચોરીથી તમાકુ વિગેરે મળી શકે છે. આ આપણે શરમ ઉપજવનારું છે. આપણને કાફરા કે કોઈની ઉપર તિરસ્કાર ન હોય, પણ તેઓની વચ્ચે તથા આપણી વચ્ચે સાધારણ વ્યવહારમાં એકતા નથી એ ન ભૂલાય તેવું છે. વળી જે તેઓની સાથે સુવાને માગે છે તે જુદાજ હેતુથી. એટલે જો આપણે ચઢવાના હોઈએ તો આવો ભાવ આપણા મનમાંથી નીકળવાની જરૂર છે.

જ્વલમાં એક દુઃખદ અનુભવ.

જોહાન-સખર્ગની જ્વલમાં ખીજે પણ એક દુઃખદ અનુભવ થયેઓ. ત્યાં બે વિભાગ જુદી જાતના છે. એક વિભાગમાં કાફરી તથા દિંદી મજૂરીવાળા કેદી રહે છે. ખીજ વિભાગમાં સક્ષી

કેદીઓને પૂરેલા હોય છે, ને તેમાં દિવાની જેલ ભોગવનારા હોય છે. તેમાં સખત મનુરીવાળા કેદીને જવાનો હક નથી હોતો. અમારું સૂવાનું ખીજા વિભાગમાં હતું. પણ ખીજા વિભાગનું જાજર વિગેરે અમે હકથી ન વાપરી શકીએ. પહેલા વિભાગના જાજરમાં એટલા બધા કેદી હોય છે કે તેમાં જાજરની મેહા પંચાત પડે છે. કેટલાક હિંદીને આ બહુ દુઃખરૂપ વાત થઈ પડે છે. તેમાંને એક હું હતો. મને દરેગાએ કહ્યું હતું કે ખીજા વિભાગના જાજરમાં જવામાં હરકત નથી. તેથી તેમાં હું ગયેલો. આ જાજરમાં બીડ તો હોય છે. વળી જાજર ખુલ્લા હોય છે. તેને દરવાજા નથી હોતા. હું જેવો ખેટો કે તેવોજ એક જબરો મજબૂત વિકાળ કાકરો આવ્યો. તેણે મને ઉઠી જવા કહ્યું. ને ગાળો દેવા લાગ્યો. મેં કહ્યું હમણાજ ઉઠું છું. તેટલામાં તો મને બાથ બીડીને ઉચક્યો ને બહાર ફેંક્યો. સારે નસીબે મેં બારશાખ પકડી લીધી એટલે હું ન પડ્યો. આમાં કંઈ હું ગભરાયો નહોતો. હસીને હું તો ચાલતો થયો; પણ એક બે હિંદી કેદી જેણે આ બનાવ જોયો તેઓ રડી પડ્યા. જેજામાં તેઓથી મદદ તો થાય નહિ, એટલે નિરૂપાય જાણી તેઓને ખેદ થયો. આવી જાતનાં દુઃખ ખીજા હિંદીઓને પણ ભોગવવા પડ્યા છે એમ મેં પાછળથી સાંભળ્યું. આ બાબતની મેં ગવર્નરને વાત કરીને જણાવ્યું કે હિંદી કેદીઓને સાડ નોખા જાજરની ખાસ જરૂર છે. ને એમ પાંચ જણાવ્યું કે કાકરા કેદીઓની સાથે હિંદી કેદીઓને મુદ્દલ ન રાખવા જોઈએ. ગવર્નરે તુરત હુકમ કર્યો કે મોટી જેજામાંથી જાજરમાં હિંદી કેદીને સાડ કાઢી આપે; અને ખીજે દિવસથી જાજરની તકલીફ મટી. હું

પોતે ચાર દિવસ સુધી જાજરના ખુલાસા વિના રહેલો તેથી તબી-
બતને પણ જકા પહોંચી હતી.

કોર્ટમાં.

બેડાન્સખર્ગમાં રહી તે દરમ્યાન મારે કોર્ટમાં ત્રણ ચાર
વખત જવું પડ્યું હતું. ત્યાં મિ. પોલાકને તથા મારા દીકરાને
મળવાની રજા મળી હતી. બીજા પણ કોર્ટ વેળા મળી જતા.
કોર્ટમાં મને ધરનો ખોરાક મંગાવવાની પણ છૂટ મળેલી, તેથી
રોટી, પનીર વિગેરે વસ્તુ મારે સારૂ મિ. કેલનએક લાવતા હતા.

બીજા સત્યાગ્રહીઓ.

હું આ જેલમાં હતો તે દરમ્યાન સત્યાગ્રહી કેદી બહુ વધી
ગયા હતા. એક વખત પચાસ ઉપરાંત ચર્ચ ગયા હતા. ઘણાને
એક પથરા ઉપર બેસી નાની લથોડી વતી ઝીણી કાંકરી ભાંગવાનું
કામ સોંપતા હતા. દરેક જણુ કોર્ટલાં લુગડાં શીવવા વિગેરે કામમાં
રોકાતા. મને સંચામાં ટોપી શીવવાનું કામ સોંપવામાં આવેલું.
સંચાનું કામ પહેલું અહિંજ હું શીખ્યો. આ કામ મુશ્કેલ નહતું
તેથી શીખતાં કંઈ વખત ન થયો.

કાંકરી ફેડવા જવા માટેની માંગણીનો અસ્વીકાર.

કેદીનો મુખ્ય ભાગ કાંકરી ફેડવા ઉપર હતો. તેથી મેં પણ
તે કામની માંગણી કરી. પણ દરોગાએ કહ્યું કે વડા દરોગાનો તેને
હુકમ હતો કે મને બહાર નહિ કાઢવો, તેથી તેણે મને કાંકરી
ફેડવા જવાની રજા નહિ આપી. એક દિવસ એમ બન્યું કે મારી
પાસે સંચાનું કે બીજું સીવવાનું કામ નહતું. તેથી મેં પુસ્તકો

વાંચવાનું શરૂ કર્યું. રિવાજ એવો છે કે દરેક કેદીએ કંઈને કંઈ જોલનું કામ કરવું જોઈએ. તેથી દરોગાએ મને ખોલાવીને પૂછ્યું. “આજ તમે માંદા છો?”

મેં જવાબ આપ્યો “નાહ.”

સ૦—ત્યારે તમે કેમ કંઈ કામ કરતા નથી ?

જ૦—મારી પાસે કામ હતું તે પૂરું થયું છે. હું કામનો ઠાંગ કરવા ઈચ્છતો નથી. કામ મને આપો તો હું તે કરવા રાજી છું. નહિ તો નવરોખેટો વાન્યું તેમાં શી હરકત છે?

સ૦—એ તો ખરું, પણ જ્યારે વડો દરોગો કે ગવર્નર આવે ત્યારે તમે સ્ટોરમાં રહો તો સારું.

જ૦—હું એમ કરવા રાજી નથી. હું ગવર્નરને પણ કહેવાને છું કે સ્ટોરમાં પૂરતું કામ નથી તેથી મને કાંકરી ફેડવા મોકલે.

સ૦—ત્યારે બહુ સારું. મારાથી તો રજા વિના તમને કાંકરી ફેડવા ન મોકલાય.

આ બનાવ બન્યા પછી થોડી વારે ગવર્નર આવ્યા. મેં તેની પાસે બધી હકીકત જાહેર કરી. તેણે કાંકરી ફેડવા જવાની પરવાનગી ન આપી પણ જણાવ્યું કે તમારે તેમ કરવાની જરૂર નથી કેમકે તમને બીજે દિવસે પાછા વોકસર્ટ મોકલવાના છે.

વોકસર્ટની જોલ.

વોકસર્ટની જોલ નાની હોવાથી કેટલીક છુટ જે ત્યાં ભોગવાય છે તે જોહાન્સબર્ગની મોટી જોલમાં ન ભોગવાય. જેમકે વોકસર્ટની જોલમાં મિ. દાઉદ મહમદને માથે બાંધવા સારું સાત્ર અને

ધનુર (તો ખીજને પણ) પહેરવા આપતા હતા. મિ. રૂસ્તમજી, મિ. સોરાબજી તથા મિ. સાપુરજીને તેમની પોતાની ટોપી પહેરવા આપતા હતા. આ પ્રમાણે જ્વેહાન્સબર્ગની જ્વલમાં ખનવું મુકેલ. તેમજ જ્વેહાન્સબર્ગની જ્વલમાં કેદીઓ પહેલા દાખલ થાય તેને ડાકટર તપાસે છે. આ તપાસનો હેતુ એ હોય છે કે કેદીઓને કંઈ એપી રોગ હોય તો તેની દવા કરવી, ને તેને ખીજ કેદીથી નોખા પાડવા. આવા કારણથી કેદીઓને અરાબર તપાસે છે. કેટલાક કેદીને ચાંદી વિગેરેનો રોગ હોય છે, તેથી બધાના શુભ અવયવો તપાસવામાં આવે છે. આથી કેદીઓને તદ્દન નાગા તપાસે છે, કાફરાઓને તો લગલગ પંદર મિનિટ સુધી નાગા ઉભા રાખે છે કે જેથી ડાકટરનો વખત બચે. હિંદી કેદીને ડાકટર આવે ત્યારેજ ધનુર કઢાવે છે. બાકીના કપડાં અગાઉથી ઉતરાવે છે. ધનુર ઉતારવા સામે લગલગ બધા હિંદી હોય છે, છતાં ઘણા તો લડતને ખાતર આનાકાની કરતા નથી, પણ મનમાં કચવાય છે. આ બાબતની મેં ડાકટરને વાત કરી. તેણે કેટલાક હિંદી કેદીને ખાસ સ્ટોરમાં તપાસ્યા પણ હમેશાં તે પ્રમાણે કરવાની તેણે ના પાડી. આ બાબત એસોસીએશને સખાણુ કયું છે. અને તકરાર હજી ચાલે છે, તે બાબત તકરાર ઉઠાવવી એ વ્યાજબી છે. એ ઘણો મૂનો રિસ્ક છે તે એકાએક બદલાવાનો નથી. છતાં તે વિષે વિચાર કરવા જેવું છે.

તે ઉપર વિચાર.

મરદોમાંજ અવયવો સંતાડવાની જરૂર નથી. વળી ખીજે માણસ આપણા ખાનગી અવયવો તાકીને જોશે એમ માનવાનું કારણ

નથી. ખોટી શરમ નાખવાને આપણે કારણ નથી. આપણે પોતે નિર્દોષ મનના હોઈએ તો કુદરતે આપેલી વસ્તુ ખસ છુપાવવાની જરૂર શી? હું જાણું છું કે આ વિચારો હિંદી માત્રને વિચિત્ર લાગે તેવા છે, છતાં મને લાગે છે કે તે અખત ઉંડા ઉતરીને ખરૂં શું છે તે જોવા જેવું છે. એવી જાતની હરકતો લાવવાથી આપણને અતે લડતમાં નુકશાન થાય છે. અગાઉ હિંદી કેદીને ડાક્ટર બિલકુલ ન તપાસતો. પણ એક વખત એ ત્રણ હિંદીને સવાલ પૂછ્યા. તેના જવાબમાં તેઓએ કહ્યું કે તેમને કંઈ રોગ ન હતો. ડાક્ટરને વહેમ ગયો તે ઉપરથી તેણે ઉપર પ્રમાણે જવાબ મળવા છતાં પણ તે કેદીને તપાસ્યા ને તેઓ જૂઠા નીકળ્યા, ત્યારથી ડાક્ટરે હિંદી કેદીને પણ અરાખર તપાસવાનો દરાવ કર્યો. એટલે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જ્યારે આપણને કંઈ અડચણ આવી પડે છે ત્યારે તેનું કારણ ઘણેલાગે આપણે પોતે હોઈએ છીએ.

વોકસરટમાં પાછા.

ઉપર કહી ગયો તે પ્રમાણે ચોથી નવેમ્બરે વોકસરટ પાછો લઈ ગયા. તે વેળા પણ મારી સાથે એક દરોગો હતો. પોશાક કેદીનો હતો પણ આ વેળા મને ચલાવ્યો નહિ. ગાડીમાં સ્ટેશન લઈ ગયા પણ ખીજ વર્ગને બદલે ટીકીટ ત્રીજ વર્ગની હતી. મને રસ્તાને સાઈ અર્ધો રોટલો તથા ખુલીખીંક આપ્યા. ખુલીખીંક લેવાની મેં ના પાડી. તે છોડી દીધું. રસ્તામાં ખીજે ખોરાક લેવાની દરોગાએ પરવાનગી આપી. સ્ટેશન ઉપર ગયો ત્યારે ત્યાં કેટલાક હિંદી દરજી હતા. તેઓએ મને જોયો. વાત તો થાય નહિ. મારો

पोशाक विगरे जेष्ठ तेमानां काष्ठमे रोध्दीधुं. मने पोशाक विगरेथी कंधं नडोतुं लागतुं, अेट्तुं कडेवानो पल्लु अण्णत्पार नडतो तेथी हुं अे अ्धुं जेष्ठ रली. अमने जेने अेक अलग उण्णो आण्णे हतो. तेनी पासेना उण्णामां अेक दरल उताइ हतो तेले पोताना भावानामांथी मने थोडुं आण्णुं. हेउत्तअर्ग उपर मि० सोमालाध पटेल मज्या. तेमले स्टेशन उपरथी कंधं भावानुं लधने आण्णुं. जे आधनी पासेथी तेले लीधुं, तेले प्रथम तो पोतानी लागण्णी आपण्णी लडतमां अताववाना धरिदाथी कंधं लेवानी ना पाडी. ज्यारे मि० सोमालाध अे अहुण्ण आग्रह क्यो त्यारे तेले नामनी अ पेनी लीधी. वणी मि० सोमालाध अे स्टान्डन तार क्यो हतो तेथी त्यां पल्लु डेटलाक हिंदी स्टेशन उपर आव्या हता अने भावानुं लावेत्त अेटले रस्तामां दरेगा अे तथा मे पुण्कण आधुं.

वोडसस्ट पडोयतां स्टेशन उपर मि० नगदी तथा मि० काळ मज्या ते अने साथे थोडे रस्ते यालेला. छेरे रलीने यालवानी तेमने रज्ज आपी हती. स्टेशाथी मारे सामान उपाडीने मारे यालवुं पड्युं हतुं. आ आण्णतनी ययां पल्लु छापांमां पुण्कण थयेली.

वोडसस्टमां हुं पाछे पडोय्यो तेथी सहु हिंदी पुशी थया. मने मि० दाडिद महमदवाणी कोटडीमां ते राते पूरेलो अेटले मोडी रात सुधी अमे अेक णीजना अनुभवनी वातो करी.

डेडभानुं के छावण्णी?

हुं वोडसस्ट पाछे गयो त्यारे हिंदी डेडने देभाव करी गयो हतो. सगलग ३० ने अदले ७५ डेदी थड पड्या हता. तेडलाने

સમાસ થાય તેવો માર્ગ આ જ્વેલમાં નહોતો. તેથી આટલેક તંબુ જોઈવ્યા હતા. રસોઈને સારૂ ખાસ ચૂલો પ્રિટોરિઆથી આપ્યો હતો. કેદીઓ ધણી વેળા જ્વેલની પાસે નદી વહે છે, તેમાં નહાવા જઈ શકતા. આ દેખાવ કેદીના કરતાં લડવૈયાના જેવો લાગતો હતો. એ કેદખાનું ન હતું પણ સત્યાગ્રહીની છાવણી હતી. પછી દરોગા દુઃખ આપે કે સુખ તેની શી દરકાર? હકીકતમાં તો ધણાખરા દરોગા એકંદરે ઠીક હતા. દરેક દરોગાના મિં દાઉદ મહમદે નામ પાડ્યાં હતાં. એકનું નામ 'ઉકલી' પાડ્યું હતું. ખીજનું નામ 'મપુટો'. એમ જૂદાં જૂદાં નામ હતાં.

મિત્રોની મુલાકાત.

વોકસર્ટની જ્વેલમાં મુલાકાતે ઠીક હિંદી આવતા. મિં કાજી તો હંમેશાં અધર રહેતા. કેદીઓની બહારની વ્યવસ્થા તે દિલ દબને કરતા, તથા મળવા આવવાને જેટલી બને તેટલી તક મેળવતા. મિં પોલાક કામસર લગલગ દર અઠવાડીએ આવતા. નાતાલથી મિં મહમદ હાદિમ તથા મિં ખરસાણી કોંગ્રેસના મેનલાઈનના ઉધરાણા બાબત ખાસ આવી ગએલા. ઇદને દહાડે તો એકસો શેઠીયાઓ મળી ગયાહશે. તે દહાડે તારોના પણ વરસાદ વધ્યાં હતા.

જ્વેલ વિષે કેટલીક ફરિયાદ ?

જ્વેલમાં સાધારણ રીતે બહુ ચોખાઈ જળવવામાં આવે છે. જો તેમ ના થતું હોય તો દરદ ફાટી નીકળતાં વાર ન લાગે. છતાં કેટલીક બાબતમાં ગંદકી પણ રહે છે. એક ખીજની ઓઠવાની કામળી સદાય બદલાય છે. ગમે તેવા મેલા કાફરાએ ઓઠેલી હોય

છી હિંદીને લાગે પણ આવે. તેમાં ધણીવાર લીખો પડેલી છે, તેમાંથી બદખો નીકળે છે. કાયદા પ્રમાણે તો દરરોજ તડકો ત્યારે અર્થો કલાક તેને સુકવવી જોઈએ. પણ તેમ લાગ્યેજ જોવામાં આવ્યું. કામળીની અગવડ ચોકખાઈ રાખનારા માણસને તેવી નથી.

તેજ પ્રમાણે પહેરવાનાં કપડાંનું ધણી વાર અને છે. જે કપડાં કેદીએ પહેર્યાં હોય તેજ કપડાં તે કેદી છુટે ત્યારે (હંમેશાં માં નથી આવતાં તેથી) ખીજા કેદીને એવી મેલી સ્થિતિમાં લે છે. આ ધણી અકળામણની સ્થિતિ છે.

કેદીને ગીચોગીચ પણ બહુ પૂરતા હતા. જોહાન-સમર્ગમાં બંધાં ૨૦૦ કેદીની સગવડ હતી ત્યાં લગલગ ૪૦૦ કેદી રાખતા. ઠી એક કોટડીમાં કાયદેસર કરતાં બમણા કેદીને ધણીવાર ભરતા તેને કોઈ વખત પૂરતી કામળી પણ નહિ મળે; આ તકલીફ જેવી ન હતી. પણ કુદરતનો ધારો એવો છે કે માણુમ પોતાના વિના જે સ્થિતિમાં મુકાય તે સ્થિતિની બરદાસ અપાટાભેર કરે આવું હિંદી કેદીને પણ બન્યું. ઉપરની ખરી અડચણોમાં હિંદી અમતમાં રહેતા. મિં દાઉદ મહમદ પોતે આખો દહાડો માં રહેતા એટલુંજ નહિ પણ પોતાના હાસ્યવિનોદથી બધાને વ્યા કરતા હતા.

હિંદીઓનું અયોગ્ય વલણ.

જ્વેલનાં દુઃખની એ વાત જોવામાં આવી કે એક વખત ત્રણ હિંદી બેઠા હતા તેવામાં એક કાદર દરોગો આવ્યો. તેણે

થોડું ઘાસ કાપવા જવાને બે હિંદીઓની માંગણી કરી. કોઈ થોડી-વાર ન બોલ્યું ત્યારે મિ. ઈમામ અબ્દુલકાદર કાપવા જવા તૈયાર થયા. તેમ છતાં પણ કોઈ તેની સાથે જવાને ન નીકળ્યા. સમૂળગા દરોગાને કહેવા લાગ્યા કે ઈમામને ન લઈ જા. આમ કહેવાથી બેવડી ખરાબી થઈ. એક તો દરેકે ઘાસ કાપવા તૈયાર થવાની જરૂર હતી તે તો રહ્યું, પણ જ્યારે કોમનું નામ રાખવાને ઈમામ સાહેબ તૈયાર થયા ત્યારે તેમનો હોહો ખુલ્લો કર્યો. તે ઘાસ કાપવા તૈયાર થયા પણ ખીજા કોઈ ન થયા એમ બતાવી આપણી બેશરમી કરી.

એક ધર્મસંકટ

જેલ બંધી પૂરી થઈ હતી તેટલામાં શીનીકસથી તાર આવ્યો કે મારી પત્નીને મરણતોલ માંદગી છે ને મારે ત્યાં પહોંચવું જોઈએ. સહુ આ ખબરથી દિલગીર થયા. મારી ફરજ શી હતી, તેનો મને સંદેહ ન થયો. જેલરે પુછ્યું-હવે તું દંડ આપી જવા માંગે છે કે નહિ? ત્યારે મેં તુરત જવાબ આપ્યો કે મારાથી દંડ આપવાનું બનવા કાળજ નથી. સગાંસંબંધીથી છૂટાં પડવું એ પણ અમારી લડતના ભાગ છે. જેલર સાંભળીને હર્યો ને દિલગીર પણ થયો. આ વિચાર ઉપરથી વિચારતાં ધાતકી જણાય એવો છે. છતાં મને તો ખાત્રી છે કે એજ ખરો વિચાર છે. સ્વદેશ પ્રીતિ એ મારા ધર્મનો હું ભાગ સમજું છું. બધો ધર્મ સચવાયો ગણાય નહિ. ધર્મનું પાલન કરવામાં ખાચડી-છોકરાંઓનો વિયોગ સહન કરવો પડે તો તે ફરીએ, તેઓને ખોઈ બેસીએ તેમાં ધાતકીપણું નથી એટલુંજ નહિ પણ તેમ કરવું તે આપણી ફરજ

છે. આમ મરણુ પર્યંત લડવાનું પણ છે તો પછી ખીજો વિચાર થાયજ નહિ. લોડ રોઅટસે આપણા કામ કરતાં ઉતરતા કામમાં પોતાના એકના એક દીકરાને ખોયો અને પોતે લડાઈમાં હોવાથી છોકરાને દફન કરવા સારૂ પણ તેનાથી નહિ જવડું. આવા દાખલાઓથી દુનિયાનો ઇતિહાસ ભરપૂર છે.

કાફરોના ટંટા.

જ્વલમાં કેટલાક કાફરા કેદીઓ બહુ મોટા ખૂની હોય છે. તેઓની વચ્ચે તકરાર ચાલ્યાજ કરતી જોવામાં આવે છે. તેઓ ઠાટડીમાં પૂરાયા પછી માંહોમાંહે લડે છે. ને કેટલીક વેળા દરેગાની સામે થાય છે. દરેગાને જે વખત કેદ.એ.એ માર્યા હતા, આવા કેદીઓની સાથે હિંદી કેદીને પૂરે તેમાં જોખમ છે એ તો દેખીતું છે. તેવો વખત હિંદીને આવ્યો નથી પણ સરકારી કાયદો જ્યાં સુધી કહે છે કે કાફરોની સાથે હિંદી કેદીને ગણવા ત્યાં સુધી જોખમકારક સ્થિતિ ગણાય.

સત્યાગ્રહીઓની તખીયત.

જ્વલમાં ખાસ માંદગી તો ઘણા કેદીને ન હતી. મિ. માવજીને વિષે હું કહી ગયો. મિ. રાજુ કરીને તામીલ હતા તેને સખત મરડો થયેલો. તખીયત ઘણી લથડી હતી. તેનું કારણ તેણે એમ ખતાવ્યું કે હુંમેશાં ત્રીશ પ્યાલા ગાહ પીવાની આદત હતી તે નહિ મળવાથી થયો. તેણે ચાહની માંગણી કરી પણ તે તો નજ મળે, પણ તેને દવા મળી ને જ્વલના ડાકટરે જે રાત્ર દુધનો તથા શાટીનો હુકમ કર્યો. તેથી તેની તખીયત સરસ થઈ ગઈ. મિ.

રવિકૃષ્ણ તાલેવંતરૂંગિની તખીયત છેવટ સુધી ખરાબ રહી. મિ. કાજી ને મિ. બાવાઝીર છેવટ સુધી માંદા રહ્યાં. મિ. રતનસી સોઢાને ચાતુર્માસનું વ્રત હોવાથી એકટાણું ખાતા; ખોરાક બરોબર ન હોવાથી ભૂખ ખેંચતા, ને છેવટે સોજી થયા. આ સિવાય પરચુરણુ માંદગી કેટલાકને હતી. છતાં એકંદરે જોયું કે માંદગીવાળા હિંદી પણ હાર્યાં ન હતા. તેઓ દેશને સાર આ ખાસ દુઃખ ઉઠાવવા રાજી હતા.

જેલમાં વણુભેદ.

એમ જોવામાં આવ્યું કે બહારની ઈજ્જતો કરતાં અંદરની ઈજ્જતો વધારે ભારે પડતી હતી. હિંદુ અને મુસલમાન તથા ઉચ્ચ અને નીચ જાત એવો આભાસ કોઈ કોઈ વેળા જેલમાં જોવામાં આવતો હતો. જેલમાં બધા વર્ગના ને બધા વર્ણના હિંદી સાથે રહેતા હતા. તેમાં જોઈ શકાયું કે આપણે સ્વરાજ્ય ન ચલાવીએ એવું કંઈ નથી, કેમકે; છેવટે જે અડચણો આવી તે દૂર થઈ હતી. કેટલાક હિંદુ એમ કહેતા હતા કે અમે મુસલમાનેનું રાધેલું નહિ ખાઈએ. અમુક માણસના હાથનું રાધેલું નહિ ખાઈએ એમ કહેનાર માણસે હિંદુસ્થાનની બહાર પગજ ન મૂકવો જોઈએ. મેં એમ પણ જોયું કે કાફરાઓ કે ગોરાઓ આપણા અનાજને અડકે તેમાં અડચણ નહોતી. એક વખત એવું બન્યું કે પેટ્રો તો ઢંડો છે, તેની પાસે હું નથી સવાનો, એવો સવાલ નીકળ્યો. આ પણ આપણને શરમાવા જેવું થયું. ઉંડા ઉતરતાં એમ નાલમ પડ્યું કે આવી અડચણ લેવાનું કારણુ તે માણસને પોતાને બાધ હતો એમ નહિ પણ દેશમાં ખખર પડે તો તેના સગાં હરકત કરે. હું તે

હું કે આમ નીચ ઉંચના ડોળથી ને પછી નાતના જુલમના
 ની આપણે અસત્ય આદરી ખેડા છીએ. જો આપણે જાણીએ
 ઠાકોનો તિરસ્કાર કરવો એ અડીક છે, તો પછી નાતથી કે
 નથી ખોટી રીતે ડરી, ખરું છોડી આપણે સત્યાગ્રહી કેમ
 વાધએ ? આ લડતમાં ભાગ લેનારા હિંદી નાતની સામે, કુટુંબની
 મે અને જ્યાં અધર્મ જુએ ત્યાં તેની સામે સત્યાગ્રહી થઈ ખેસે
 મ હું ઇચ્છું છું. તેમ નથી કરતા તેથીજ લડતમાં ઢીલ થાય
 એવો મારો તો નિશ્ચય છે. આપણે જ્યાં હિંદી છીએ, તો
 ની ખોટા બેદ રાખી વઢી મરીશું ને હક માગશું તો કેમ થશે ?
 સી. ધાસ્તીથી આપણે જે ખરું છે તે નહિ કરીએ તો પછી
 આપણી લડતોમાં કેમ જીતશું ? ડરીને અમુક કામ તજવું એ
 કાયરનું કામ ગણાય. અને કાયર હિંદી સરકારની સામે જે
 કાયદું ચાલી રહ્યું છે તેમાં છેવટ સુધી ઝૂંઝવાના નથી.

જ્વેલમાં કોણ જઈ શકે ?

ઉપરની હકીકતો ઉપરથી આપણે જોયું કે વ્યસની, નાત-
 તના ખોટા બેદ રાખનાર, તકરારી, હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે
 શાવત રાખનાર, ને રોગી, આવા માણસ જ્વેલમાં જઈ, અથવા
 ખી મુદત રહી ન શકે. તેથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે
 પ્રહિતને ખાતર માન . સમજી જ્વેલમાં જનારા શરીરમાં, મનમાં
 યા આત્મામાં તંદુરસ્ત હોવા જોઈએ. રોગી માણસ છેવટે યાકે.
 હિંદુ મુસલમાન, હું ઉંચ, ખીજે નીચ એમ જાણનાર, વ્યસનને
 ય, ચાહ, ખીડી કે ખીજી કેવસુની પાછળ બેલો થનાર છેવટ
 થી ન લડે.

જેલમાં વાંચન.

જો કે દિવસ આખો કામ હોય તો પણ સવાર સાંજ તથા રવિવારે કંઈક વાંચવાનો વખત મળી શકે છે અને જેલમાં ખીજી ઉપાધિ ન હોવાથી શાંત મને વાંચી શકાય છે. વખત બહુ ઓછો રહેતો છતાં મહાન રસ્કિનનાં બે પુસ્તકો, મહાન થોરોના નિબંધો વ્યાખ્યાનનો કંઈક ભાગ, ગેરબોલ્ડીનું જીવન (ગુજરાતીમાં) લોડ બેકનના નિબંધ (ગુજરાતીમાં), હિંદુસ્તાનને લગતી ખીજી બે ચોપડીઓ, એમ વાંચ્યા. રસ્કિન તથા થોરોના કથાઓમાંથી સત્યાગ્રહ શોધી કઢાય છે. ગુજરાતી પુસ્તકો બધાને વાંચવા સારૂ મિ. દિવાને મોકલેલા. આ સિવાય ભગવદ્ગીતા લગભગ હમેશાં વાંચવામાં આવતી. આ વાંચવાનું પરિણામ એ આવ્યું કે સત્યાગ્રહને વિષે મારું મન તો વધારે દૃઢ થયું ને આજે હું કહી શકું છું કે જેલથી જરાએ કંટાળો ઉપજે એવું કંઈજ નથી.

જેલ ન જવું કે જવું ?

હું જે ઉપર લખી ગયો છું તેમાંથી બે જાતના ખ્યાલ આપણે કરી શકીએ છીએ. એક તો એ કે જેલમાં જઈ બંધન ભોગવવું, જાડો ખરમટ અને ખરાબ પોષાક પહેરવેા, જેવું તેવું ખાવું, ભૂખે મરવું, દરોગની પાટુઓ ખાવી, કાફરાઓમાં વસવું, પસંદ પડે કે ન પડે તેવું કામ કરવું, આપણા ચાકર થવાને લાયક હોય એવા દરોગાની હુમેશાં તાબેદારી ઉઠાવવી, કોઈ બાધબંધ દોસ્તને મળાય નહિ, કોઈને કાગળ ન લખીશું, જરૂર-જોઈતી વસ્તુઓ ન મળે, હુટારા ચોર વિગેરેની સાથે સવું. આવું દુઃખ કેને સારૂ

ઉદાવવું ? તેના કરતાં તો મરવું ભયું. દંડ આપી છુટીએ પણ જેલમાં ન જઈએ. જેલ તો કાઢને ન હજો. આમ વિચાર કરી માણસ તદન નખજો અને અને જેલથી ડરે તથા ત્યાં જઈ જે સાર કરવાનું છે તે કરતાં અટકે.

ખીજો ખ્યાલ એમ થાય કે જેલમાં હું દેશહિતને ખાતર, આખર જળવવા, ધમને સાર જાઉં, એ તો મારા સારા નસીબની નિશાની ગણાય. વળી જેલમાં મને દુઃખ તો છે નહિ. બહાર મારે ધણાની તાબેદારી ઉદાવવી પડે છે, તેને બદલે જેલમાં માત્ર દરોગાનીજ ઉદાવવી રહી. જેલમાં મારે ચિંતાજ ન મળે, મારે ન મળે કમાવાનું, ન ચિંતા રહી ખાવાની, તે તો નિયમસર ખીજ માણસો પકાવે છે. આ બધાનું મારે કંઈજ આપવું પડતું નથી. અને કસરત ખૂબ થાય એટલું કામ મળે છે, મારા વ્યસન બધા સહેજે જતા રહે છે. મારું શરીર કબજે થયું છે પણ મારો આત્મા વધારે છુટો છે. હું નિયમસર ઉડી બેસી શકું છું મારા શરીરનું જતન જેઓ તેને કબજે રાખે છે તેઓજ કરે છે. આમ દરેક રીતે જોતાં હું છુટો છું. કદાચ મારી ઉપર મુશીબત આવે છે, મને કાઢ પાપી દરોગો મારી લે છે, તો પણ હું ધીરજ રાખતાં શીખું છું. અને તેવું કામ કરતો અટકાવવાને હવે મને તક મળે છે. એમ સમજી ખુશી થાઉં છું. આવા વિચારથી જેલને પવિત્ર અને સુખદાયક માનવી અને કરવી એ આપણા હાથમાં છે. ટુંકામાં સુખ અને દુઃખ એ મનની રિથિતિ છે.

હું ઉમેદ રાખું છું કે મારો આ ખીજો અનુભવ વાંચી બાંચનાર એવાજ નિશ્ચય ઉપર આવશે, કે દેશને ખાતર અથવા

ધમને ખાતર જેલ જવું, તેમાં ઇજ્જ ઉઠાવવી, અથવા ખીજી રીતે સંકટ સહન કરવાં એમાંજ સુખ માનવાનું છે.

અનુભવ ત્રીજો.

પ્રસ્તાવના.

ન્યારે ફેબ્રુઆરીની પચીસમી તારીખે મને ત્રણ માસની સખત મળૂરીની જેલ મળી અને મારા જેલી લાઇઓને તથા મારા દિકરાને હું વોકસર્ટની જેલમાં ભેટયો ત્યારે હું ધારતો ન હતો કે આ ત્રીજી જેલની જત્રા વિષે મારે બહુ કહેવા કે લખવા જેવું રહેશે. પણ તે મારી ધારણા માણસની ઘણી ધારણાઓની જેમ ખોટી નીવડી છે. આ વખતે મને જે અનુભવ મળ્યો છે તે ઓરજ છે. તેમાંથી જે હું શીખ્યો છું તેટલું વરસોના અભ્યાસથી શીખાત નહિ. એ ત્રણ માસ હું અમૂલ્ય ગણું છું. તે ટુંક મુદતમાં સત્યાગ્રહના આખેદૂળ ચિતારો મને ઘણા મળ્યા છે, અને ત્રણ માસ પહેલાં હું હતો તેના કરતાં આજે વધારે બળવાન સત્યાગ્રહી છું એમ માનું છું. આ બધાને સાથે મારે અહિંની [ટ્રાસવાલની] સરકારનો ઉપકાર માનવો ધટે છે.

ત્રણ માસની સખત.

કેટલાક અમલદારોએ પણ લીધાં હતાં કે મને આ વેળા ૭ માસથી ઓછી જેલ કદિ નહિ મળે. મારા સાથીઓ-ભુઆ અને નામાંકિત હિન્દુઓ-મારો દિકરો-એ બધા ૭ માસની જેલ ભોગ-

વતા હતા તેથી હું દુઃખિતો હતો કે અમલદારોની આશા પાર પડે. છતાં મારી ઉપર તહામત કાયદાના ધારાની રૂએ હતું તેથી મને ખાસ્તી હતી કે વધારેમાં વધારે ત્રણજ માસ મળશે ને તેમજ થયું.

મિત્રોનો મેલાપ.

જેલ મળ્યા બાદ મિ. દાઉદ મહમદ, મિ. રસ્તમજી, મિ. સોરાબજી, મિ. પિલે, મિ. હજૂરાસિંહ, મિ. લાલ બહાદૂરસિંહ વિગેરે લડવૈયાઓને ધણા હર્ષથી મળ્યો. દશેક સિવાયનાં ખીજા બધાને જેલના મેદાનમાં તંબુમાં સૂવાની ગોઠવણ હતી. તેથી જેલના કરતાં લડાઇની છાવણી જેવો દેખાવ હતો. ફૂતંબુમાં સૂવાનું સાને પસંદ હતું. ખાવાનું સુખ હતું. રસોઈ અગાઉની જેમ આપણેજ હાથ હતી. તેથી મનગમતી રીતે રાંધવાનું બનતું હતું. બધા મળીને જી [સત્યાગ્રહી] કેદી એકઠા થયા હતા.

જેલમાં કામ.

જેને બહાર લઈ જતા તેનું કામ સહજ અધરૂં હતું. માજીસ્ટ્રેટની કચેરી આગળનો રસ્તો બાંધવાનો હતો તેને સાડ પથરા ખોદવા પડતા, ટાજ ખોદવી પડતી, અને તેને સારવાં પડતાં. તે થઈ રહ્યા બાદ નિશાળના યોગાલમાંથી ધાસ ખોદવાનું હતું. પ્રથમ ધણે ભાગે સૌ મજેથી કામ કરતા હતા.

આમ ત્રણેક દિવસ સુધી હું પણ 'રપેન (ટુકડીઓ) સાથે બેસેલો. દરમિયાન તાર આવ્યો કે મને બહાર કામ કરવા ન કહાડવો. હું નિરાશ થયો, કેમકે મને બહાર જવું પસંદ હતું. તેમાં મારી તખીયત સુધરતી હતી અને શરીર કસાતું હતું. સાધારણ રીતે

હું હમ્મેશાં એ વખત જમું છું તેને બદલે વોકસરટની જેલમાં
 ઉપલી કસરતને લીધે શરીર ત્રણ વખત ખાવાનું માંગતું હતું. હવે
 તો મને ઝાડુ કાઢવાનું કામ મળ્યું. તેમાં દહાડા ન વળે એમ લાગ્યું.
 આટલું કામ પણ જવાનો વખત આવ્યો.

પ્રિટોરિયામાં.

માર્યની ખીજ તારીખે ખબર મળ્યા કે મને પ્રિટોરિયા મોકલવાનો
 હુકમ છે. તેજ દહાડે મન તૈયાર કર્યો. વરસાદ પડતો હતો. રસ્તા
 ખરાબ હતા, આમાં મારી ગાંસડી ઉચકીને મારે તથા મારા દરોગાને
 જવું પડ્યું. સાંજનીજ ટ્રેનમાં ત્રીજા વર્ગની ગાડીમાં મને લઇ ગયા.

કેટલાકના મનમાં આથી એમ થયું, કે વખતે સમાધાની થાય.
 કેટલાકે એમ વિચાર્યું કે મને બધા જેલીથી નોખો પાડી દુઃખ
 દેવાનો ધરદો હશે. કેટલાકને એમ લાગ્યું કે આમની સલામાં ચર્યા
 ન થાય એવા હેતુથી પ્રિટોરિયા રાખાને મને વધારે છુટ અને સગવડ
 આપવાનો હેતુ પણ હોય.

વોકસરટ છોડવું મને ન ગમ્યું. જેમ દિવસે અમે સુખમાં
 રહેતા તેમ રાતના સારો આનંદ કરતા. મિં હજૂરાસિંગ તથા
 મિં જોશી એ એ જણા મુખ્યત્વે કરીને બહુ સવાલ જવાબ
 કરતા અને તે સવાલો કંઈ ફેંકી દેવા જેવા ન હતા. પણ જ્ઞાન-
 વાર્તાના હતા. જ્યાં આવી સ્થિતિ હતી, તે જ્યાં વધારેમાં વધારે
 હિન્દી કેદીની છાવણી હતી ત્યાંથી જવું કયા સત્યાગ્રહીને ગમે?

પણ માણસનું ઇચ્છ્યું થતું હોય તો તે આદમી ન કહેવાય.
 એટલે હું તો ચાલ્યો. રસ્તામાં મિં કાજની સલામ થઇ. એક

ડબ્બામાં દરોગો તથા હું પૂરાયા. ટાઢ પડતી હતી, વરસાદ આખી રાત વરસ્યો. મારો ઝાઝ મારી સાથે હતો તે પહેરવાની અને પરવાનગી મળી. તેથી કંઈક ઠીક થયું. મને ખાવાને સાડ નેટી તથા ચીઝ બંધાવ્યાં હતાં. હું તો ખાધને નીકળ્યો હતો એટલે તેને ન અડક્યો. તેનો ઉપયોગ દરોગાએ કર્યો.

ત્રિટોરિયાની જ્વલમાં.

ત્રીજી તારીખે ત્રિટોરિયા પહોંચ્યો. બધું નવું જણાયું. જ્વલ પણ નવીજ બંધાયેલી છે. માણસો નવા અને ખાવાનું કહું પણ તેની તો ઇચ્છા ન હતી. મારી પાસે મીઠીમીઠનો પોરિજ મૂક્યો. તેનો એક ચમચો આખીને મેં છોડી દીધો. દાનેગાને અચંબો લાગ્યો. મેં કહું, મને ભૂખ નથી. તે હસ્યો. પછી બીજા દરોગાના હાથમાં હું ગયો. તે બેઠ્યો “ગાંધી ટોપી ઉતાર.” મેં ટોપી ઉતારી. પછી તેણે મને પૂછ્યું, “તું ગાંધીનો દિકરો છે?” મેં કહું “ના. મારો દિકરો તો છ મહિનાની જ્વલ વોકસરટમાં બોગવે છે.” પછી મને એક કોટડીમાં પૂર્યો. મેં તેમાં આંટા મારવાનું શરૂ કર્યું. ઘોડીવારમાં દરોગાએ દરવાજામાં કેદીઓ તપાસવાનું કાણું હોય છે તેમાંથી મને ચાલતો જોયો અને તે બોલી ઉઠ્યો, “ગાંધી તું આંટા ન માર; મારી બોંચ જગડે છે.” મેં આંટા મારવાનું બંધ કર્યું, અને એક ખુલ્લામાં ઉભો મારી પાસે કંઈ વાંચવાનું પણ ન મળે, હજુ મારી ચોપડી મને મળી ન હતી. મને આઠ વાગે પૂર્યો હતો. હશ વાગે ડાકટર પાસે લઈ ગયા. ડાકટરે મને કંઈ ચેપી દરદ છે કે નહિ તેટલું પૂછી રજા આપી. પાછો પૂરાયો. અગિઆર વાગે મને

ખીજી નાની કોટડીમાં લખ ગયા તેમાં મેં બધા વખત માલ્યો. તેવી કોટડી એક એક કેદીને સારૂ બનાવવામાં આવી છે.

કોટડી.

તેની લંબાઈ પહોળાઈ ૧૦×૧૭ ફીટ હશે એમ ધારૂં છું. બોંય કાળી ડામરવાળી છે તેને અકચકિત રાખવા દારોગાઓ મથ્યા કરે છે. તેમાં હવા તથા અજવાળાને સારૂ એક કાચની તથા લોખંડના સળીયાની ધણીજ નાની બારી છે. કેદીઓને રાતના તપાસવા ખાતર વિજળીની બત્તી રહે છે. આ બત્તી કેદીની સગવડને સારૂ નથી. કેમકે તેનું અજવાળું વાંચી શકાય તેટલું નથી હોતું. હું બત્તીની પાસે જઈને ઉભાતો ત્યારે મોટા અક્ષરવાળી ચોપડી વાંચી શકતો હતો. બત્તી બરોબર આઠ વાગે છુટાવે છે. પણ રાતના પાંચ છ વાર પાછી સળાવી કેદીઓને પેલા છિદ્ર વાટે દરોગાઓ તપાસી જાય છે.

ગવનર પાસે ત્રણ માંગણી.

અગિયાર વાગ્યા પછી ઉપ્યુટી ગવનર આવ્યા. તેની પાસે મેં ત્રણ માંગણી કરી. ચોપડીઓની, મારી સ્ત્રીની માંદગીને લીધે તેને કાગળ લખવાની પરવાનગીની તથા એક બેસવાની બાંકડીની. પહેલીને વિષે 'વિચારીશ,' ખીજીને વિષે 'કાગળ લખજે,' ત્રીજીને વિષે 'ના' આમ જવાબ મળ્યા. મેં જ્યારે ગુજરાતીમાં કાગળ લખીને આપ્યો ત્યારે તેની ઉપર શેરા થયો કે મારે કાગળ અંગ્રેજીમાં લખવો. મેં કહ્યું, મારી ઓરત અંગ્રેજી જાણતી નથી. મારા કાગળ તેને હવા જેવા થઈ પડે છે. તેમાં કંઈ નવું કે ખાસ લખવાનું હોતું નથી. છતાં મને પરવાનગી ન મળી. અંગ્રેજીમાં

લખવાની પરવાનગીનો ઉપયોગ કરવાની મેં ના પાડી. મારી ચોપડીઓ મને તેજ દહાડે સાંજના આપવામાં આવી.

અયોરના ખાવાનું આવ્યું તે પણ અંધ દરવાજે ફાટડીમાં ઉભાં ઉભાં ખાતું પડ્યું. ત્રણેક વાગે મેં નહાવાની પરવાનગી માંગી. નહાવાની જગ્યા મારી ફાટડીથી સવાસો પુટ છેટી હશે. દરોગો કહે “ઠીક છે, કપડાં ઉતારીને (નાગો થઈને) જ.” મેં કહ્યું, “એમ કરવાની કંઈ જરૂર છે? હું મારાં કપડાં પડદા ઉપર મૂકીશ.” ત્યારે તેણે તેમ કરવા રજા આપી; પણ કહ્યું, “વખત ન લગાડતો.” હજી મારું શરીર લૂછવાનું બાકી હતું, ત્યાં તો ભાષસાહેબે રાડ પાડી. “ગાંધી, તૈયાર થયો કે?” મેં કહ્યું. “હમણાં તૈયાર થઈશ.” હિંદીનું મ્હેં જોવાનુંયે ભાગ્યેજ મળતું હતું. સાંજ પડી એટલે દોઢ કામળી અને કાચાની ચટાઇ સૂવાને મળ્યાં, ઓશિકું કે પાટિયું ન હતાં. જાગર જતું તે પણ એક દરોગો ચોકી કરવા ઉભતો. તે વળી મને ઓળખે નહિ તો ખોલે:—“સામ, હવે નીકળ.” સામને તો પાયખાનામાં વખત પૂરો લેવાની ખુરી આદત; તે સામ એમ કેમ ઉઠે? અને ઉઠે તો તેની હાજત પૂરી કેમ થાય? કોઈ વેળા દરોગોને કોઈ વેળા કાફરો આમ ઉભી ડોકિયાં કરે અથવા “ઉઠ ઉઠ” નું ગાન કરે.

જીલમાં મળેલું કામ.

કામ ખીજે દહાડે મળ્યું, તે ભોંય અને દરવાજા સાફ કરવાનું; એટલે ચકચકતા (પોલિશ) કરવાનું. દરવાજા રોગાન ચઢાવેલા લોખંડના. તેને હંમેશાં પાત્રિશ શું કરવા? મેં ત્રણત્રણ કલાક દરવાજા ઉપર ધસવામાં ગાળ્યા. પણ તેમાં કંઈ ફેરફાર મેં તો ન જોયો.

ભોંયમાં કંઈ ફેર પડતો ખરો. મારી જોડે ખીજા કાફરો કામ કરતા હતા. તેઓ વળી પોતાની સખની કલાણી ભાગ્યાતૂટયા અંગ્રેજીમાં સંઝળાવે ને મારી સખનું પૂછે. કોઈ પૂછે, તેં ચોરી કરી? તો કોઈ પૂછે, તું દારૂ વેચવા સારૂ આવ્યો છે? ન્યારે મેં એક કંઈક સમજી કાફરાને સમજાવ્યું ત્યારે તે.ખોલી ઉઠ્યો, “કવાઇટ રાઇટ” (ડીક ક્યુ) “અમલુંગુ બંડ” (ગોરા ખરાબ છે) “ડોન્ટ પે કાઇન” (દંડ ન આપજો) મારી કોટડીની ઉપર લખ્યું હતું: “આઇસેલેટેડ” (નોખો પાડેલ). મારી કોટડીની પાંસે ખીજી પાંચ કોટડી તેવીજ જોવામાં આવી. મારો પાડોશી ખુનના પ્રયત્નની સખ ભે.ગવનાર કાફરો હતો ત્યાર પછી ત્રણ ખીજા હતા. તેની ઉપર દુનિયાના વહેવાર વિરુદ્ધની જનાખોરી કરવાને ગુન્હો હતો. આવા સોબતઓમાં ને આવી સ્થિતિમાં પ્રિટોરિયાની જલનો અનુભવ મેં શરૂ કર્યો.

ખોરાક.

જેવી ઉપરની દશા તેવો ખોરાક હતો. સવારના પૂપૂ, અપોરના ત્રણ દહાડા પૂપૂ ને પટેટા અથવા ગાજર, ત્રણ દહાડા વાલ અને સાંજના ઘી વિનાના ચાવલ. બુધવારે અપોરના વાલ તથા ચાવલ અને ઘી, તથા રવિવારે પૂપૂની સાથે ચાવલ ઘી; આમ મળે, ઘી વિના ચવલ મુશ્કેલીથી ખવાય. ઘી ન મળે ત્યાં લગી તે ન ખાવાનો નિશ્ચય કર્યો. સવારના તેમજ અપોરના પૂપૂ કોઈ વેળા કાચું તો કોઈ વેળા રાખના જેવું હોય. વાલ કોઈ કોઈ વખત કાચા હોય. સાધારણ રીતે વાલ ઠીક રંધાતા. શાક મળે ત્યારે નાની ચાર પટેટી એ આઠ આંસમાં ગણાય ને ગાજરને દહાડે તે ગરમમાં ત્રણ; તે પણ

નાનાં. કાઈ કાઈ વેળા સવારના ચાર અથવા પાંચ ચમચા જેટલું પૂપુ લેતો પણ સાધારણ રીતે દોઢ મહિનો મેં માત્ર બપોરના વાલ ઉપર ગાળ્યો. આમાંથી વોકસર્ટના મારા જ્વલી લાઇઓએ જાણવા જેવું છે કે, આપણે આપણા પોતાના રસોયા ઉપર કંઈ કાચું હોય અથવા ઓછું હોય ત્યારે રીસ કરતા તે ઠીક ન હતું. આપણા લાઈ રસોઇ કરે ત્યારે રીસ કામ આવે. ઉપરની સ્થિતિમાં શું કરીએ? ખેશક ત્યાં પણ કરાય, પણ તે રાવ ન શોભે એમ માનું છું. જ્યાં સેંકડો કેદી સંતોષ માનીને ખેસે ત્યાં રાવ શી? રાવનો હેતુ એકજ હોવો જોઈએ. તે એ કે ખીજા કેદીને પણ રાહત થાય. હું કાઈ કાઈ વેળા દારોગાને 'પટેટા થોડા છે'. એમ કહું ત્યારે તે મને ખીજા આણી આપે તેમાં દહાડા શા વળ્યા? એક વેળા મેં જોયું કે તે તો ખીજાના કટોરામાંથી મને આપતો હતો એટલે મેં તે વાતજ છોડી દીધી.

ચાવલમાં ઘી ફાંજના નહોતું મળતું તે મને અગાઉથી માલમ હતું, તેનો ઇલાજ કરવાનો નિશ્ચય હતો. મેં તુરત વડા દારોગાને જાહેર કયું. તેણે કહ્યું, “ઘી તો માત્ર બુધવારે તથા રવિવારે બપોરે ગોસ્તની અવેજીમાં મળશે. વધારે વખત જોઈએ તો ડાક્ટરને મળવું” ખીજે દહાડે ડાક્ટરને મળવા મેં અરજી કરી મને તેની આગળ લઇ ગયા.

ઘીની માંગણી.

ડાક્ટરની પાસે મેં બધા હિંદી કેદીઓને સારૂ ચરખીની અવેજીમાં ઘીની માંગણી કરી. વડો દારોગો હાજર હતો. તેણે કહ્યું, “ગાંધીની માંગણી બરાબર નથી. આજ સુધી ધણાખરા બધા હિંદીએ ચરખી ખાધી છે, અને ગોસ્ત પણ ખાધું છે. જેઓ

ચરખી નથી લેતા તેને હવે સૂઝા ચાવલ મળે છે, તે બધા ખૂશીયા ખાય છે. જ્યારે સત્યાગ્રહી કેદીઓ હતા ત્યારે તેઓએ પણ ખાધા હતા. તેઓનું વજન દાખલ થતી વેળા લીધેલું હતું. અને છોડતી વેળા પણ લીધેલું. છૂટતી વખતે તે બધા વજનમાં વધ્યા હતા. ” ડાક્ટરે પૂછ્યું “ બોલ હવે તું શું કહે છે ? ” મેં કહ્યું, “ આ વાત મને ગળે ઉતરતી નથી. છતાં મારે વિષે તો હું કહું છું કે જો મારે બિલકુલ ઘી વિના જવું પડશે તો મારી તળીયત જરૂર બગડશે. ” ડાક્ટર બોલ્યા, “ ત્યારે તારે સાડા હું રોટીનો હુકમ કરું છું. ” મેં કહ્યું, “ હું ઉપકાર માનું છું. પણ મેં ખાસ મારે સાડા અરજી નથી કરી. જ્યાં લગી ઘીનો હુકમ બધાને મળે નહિ ત્યાંલગી મારાથી રોટી નહિ લેવાય. ” ત્યારે ડાક્ટરે કહ્યું, “ હવે તું મને દોષ ન દેજે. ”

અરજી.

હવે શું કરવું ? વડો દરોગો આડે નહિ પડત તો હુકમ થાત. તેજ દહાડે મારી પાસે રોટી તથા ચાવલ ધર્યાં. હું બૂખ્યો હતો. પણ સત્યાગ્રહીથી એમ કમ રોટી લેવાય ? તેથી મેં મને ન લીધા ખીજે દહાડે ડિરેક્ટરને અરજી કરવાનો હુકમ માંગ્યો તે મળ્યો. તેને અરજીમાં જોહાન-સબર્ગ તથા વોકસર્ટના દાખલા આપી બધા કેદીને સાડા ઘીની માંગણી કરી. આ અરજીનો જવાબ પંદર દિવસે મળ્યો. તે એ હતો કે ખીજી જાતનો ખોરાક હિંદીને સાડા દરે લઈ સુધી મને દરરોજ ચાવલ સાથે ઘી મળે. મને આમ ખબર ન હતી તેથી પહેલે દહાડે મેં ચાવલ ઘી તથા રોટી ખુશી થઈ ખાધાં. રોટીની જરૂર નથી એમ જણાવ્યું. પણ ડાક્ટરનો હુકમ છે, એટલે

તે મળ્યાંજ કરશે એમ કહ્યું. એટલે તે પશુ મેં પંદર દિવસ લીધી. પશુ મારી ખુશાલી એકજ દિવસ ટકી. ખીજે દિવસે મને માલમ પડ્યું કે હુકમ તો ઉપર મુજબ છે, એટલે ફરીથી મેં ચાવણ ધી અને રોટી લેવાનો ઈન્કાર કર્યો. વડા દરોગાને જણાવ્યું કે “ જ્યાં લગી બધા હિંદીને તે પ્રમાણે ધી નહિ મળે ત્યાં લગી હું નથી લઈ શકતો. ” કેપ્ટુટી ગવર્નર જે સાથે હતો તેણે કહ્યું “ તે તારી મરજી ઉપર આધાર રાખે છે. ”

મેં ફરીથી ડિરેક્ટરને લખ્યું. મને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે ખોરાક છેવટે નાતાલના જેવો થશે. મેં તેની ઉપર ટીકા કરી અને હું પોતે ધી નથી લઈ શકતો વિગેરે કારણો બતાવ્યાં. છેવટે બધું મળી દોઢ માસ ઉપરાંત વીતી ગયો ત્યારે મને હુકમ આવ્યો કે જ્યાં જ્યાં હિંદી કેદી ધણા હશે ત્યાં ત્યાં ધી અપવામાં આવશે. આમ લડત લીધા બાદ દોઢ માસે મારો અપવાસ [રોજી] છુટયો એમ કહીએ તો ચાલે. મેં લગભગ છેલ્લો એક માસ ચાવણ ધી તથા રોટી ખાધાં પશુ સવારે ખાવાનું નહિ રાખ્યું, તેમજ ચાવણ રોટી લેવા શરૂ કર્યા પછી અપોરના જ્યારે પૂરૂ આવતું ત્યારે તે પશુ ભાગ્યેજ દસ ચમચા લેતો હોઈશ. કેમકે તે હંમેશાં જૂદી રીતે રંધાયેલું હોય. છતાં રોટીનો તથા ધીનો આધાર ધણો હતો, એટલે તખીયત વળી. જ્યારે હું એકજ ટંક ઉપર હતો ત્યારે મારી તખીયત પડી લાંગી હતી. મારી તાકાત ગઈ હતી અને મને દરેક દિવસ સુધી સખત આધાશીથી ઘઈ આવેલી તથા છાતી બગડવાની નિશાની જણાઈ હતી.

કામની બદલી.

છાતી બગડવાનું ખીજીએ કારણ હતું. હું ઉપર લખી ગયો કે મને ભોંય તથા દરવાજા સાફ કરવાનું કામ સોંપ્યું હતું. આ કામ દશેક દહાડા કરાવ્યા બાદ એ તૂટેલી કામળીને સીવીને એક કરવાનું કામ મળ્યું. આ કામળી હતું. આખો દહાડો વાંસો નમાવીને ભોંય ઉપર કામ કરવું રહ્યું, તે પણ કોટડીમાં બેસીને. આથી સાંજ પડ્યે મારી કેડ દુઃખવા આવતી ને મારી આંખને પણ કંઈક ઈજા થવા લાગી. કોટડીની હવા ખરાબ એમ તો મેં હંમેશા માનેલું. વડા દારોગા આગળ એક બે વખત માંગણી કરી કે મને બહાર ખોદવા વિગેરેનું કામ સોંપે. તેમ નહિ તો મને ખુલ્લી હવામાં કામળી ગૂંથવાનું આપે. તેણે બંનેની ના પાડી. આ બાબત પણ મેં ડિરેક્ટરને જણાવી. એવટે ડાક્ટરનો હુકમ થયો અને મને ખુલ્લી હવામાં કામળી ગૂંથવાનું મળ્યું. જો ખુલ્લી હવામાં કામ કરવાનું ન મળત તો હું માનું છું કે મારી તબીબત વધારે બગડત. આ હુકમ મળતાં ખીજી કંઈક અડચણો પડેલી પણ તેનું ધ્યાન કરવાની જરૂર નથી. એટલે એમ થયું, કે મારો ખોરાક બદલ્યો તેની સાથેજ ખુલ્લી હવામાં કામ કરવાનું મળ્યું. તેથી એવડો લાભ થયો જ્યારે કામળી ગૂંથવાનો હુકમ થયો ત્યારે એમ મનાતું કે એકને ગૂંથતાં એક અઠવાડિયું જશે એટલે તેમાંજ મારી મુદત પૂરી થશે. પણ તેમ થવાને બદલે હું તો પહેલી કામળી ગૂંથ્યા બાદ એક જોડી બે દહાડે ગૂંથી રહેવા લાગ્યો. તેથી કામ ખીજી સોંપ્યું. એટલે કે ગંજીરાકને બેન ભરવાનું, ટિકીટનાં પાકીટ શીવવાનું વિગેરે.

મેં ઘણા સત્યાગ્રહીને કહેવું કે જો તેઓ તખીયત બગાડીને જ્વલમાંથી નીકળે તો તેઓના સત્યાગ્રહમાં ફેર ગણાય. કેમકે ઘટતા ઈલાજ આપણે ધીરજથી લઇ શકીએ છીએ. વળી ચિંતા રાખીએ તોપણ તખીયત બગડે. સત્યાગ્રહીએ તો જ્વલનો મહેલ કરવો રહ્યો આવા વિચારથી હું દિલગીર થયો કે રખેને મારે પોતાનેજ બગડેલી તખીયતે નીકળવું પડે. વાંચનારે યાદ રાખવું કે ધીનો હુકમ મારે સાર થયો તે હું કબૂલ નહોતો કરી શકતો એટલે મારી તખીયત સત્યાગ્રહમાં બગડી. પણ બીજને તે નિયમ લાગૂ પડી શકતો નથી. દરેક દેદી જ્યારે પોતે એકલો એક જ્વલમાં હોય મારે પોતાને સાર અડચણો દૂર કરવાની માંગણી કરી શકે છે. પ્રિટોરિયામાં તેમ ન કરવા મારે ખાસ કારણ હતું તેથીજ મારે એકલાને સાર ધીનો હુકમ હું કબુલ કરી શકતો નહોતો.

દરોગા સાથેનો સંબંધ.

ઉપર જણાવી ગયો કે મારો ઉપરી દરોગો કંઈક કડક વર્તણૂંક ચલાવતો. આમ લાંબું નહિ ચંદ્યું જ્યારે તેણે જોયું કે હું સરકારની સામે તો ખોરાક વિગેરે બાબત લડ્યા કરું છું, પણ તેના બધા હુકમ ઉઠાવું છું ત્યારે તેણે દમ ફેરવી. અને મને જેમ કહે તેમ કરવા દે. એટલે જાજર, નહાવા વિગેરેની અડચણ દૂર થઈ. વળી પોતાનો હુકમ મારી ઉપર ચાલી શકે છે એમ જાણ્યેજ જણાવા દે. તે દરોગાની બદલીમાં બીજને આવ્યો તે તે બાદશાહ હતો. મને ઘટતી સગવડ આપવા તેને કાળજી રહેતી. તે કહેતો કે “ જો માણસ પોતાની કામને સાર લડે છે તેને હું ચાહું

હું. હું પોતે લડવાવાળો છું. તને હું કેદી ગણતો નથી.” આમ બધી આસાયેશની વાતો કરતો.

વળી થોડા દહાડા બાદ મને અરધા કલાક સવારે ને તેટલોજ વખત સાંજે આંટા મારવાને જોલની ફળીમાં કાઢતા. તે કસરત બ્યારે બહાર બેસીને કામ કરવાનું થયું ત્યારે પણ જરૂરી હતી. આ ધારે જે કેદીને બેસીને કામ કરવાનું હોય છે તે બધાને લાગુ પડે છે.

વળી જે બાંકડીની મને ના પાડેલી તે બાંકડી તેની મેજે વડા હસેગાએ થોડા દહાડા બાદ મોકલી હતી. દરમિયાન જનરલ સ્મટ્સ તરફથી બે ધર્મનાં પુસ્તક મને વાંચવા મળ્યાં હતાં તે ઉપરથી મેં જનુમાન કર્યું કે મારી ઉપર જે દુઃખ પડ્યું તે કંઈ તેના ફરમાનથી નહિ; પણ તેની તેમજ બીજાઓની બેદરકારીને લીધે તથા આપણને કાફરાઓમાં ગણે છે તેને લીધે. એટલું તો ચોકસ જણાયું, કે મારાથી કાઠની સાથે વાતચિત ન થઈ શકે, એજ મને એકલો મૂકવાનો હેતુ હતો કેટલીક મહેનતે મને સીસાપેન તથા નોટબુકની પણ પરવાનગી મળેલી.

ડિરેક્ટરની મુલાકાત.

પ્રિટોરિયા મને પહોંચ્યાઓ તેની શરૂઆતમાંજ ખસસ પરવાનગી મેળવી મિ. લિચિનસ્ટાઈન મને મળ્યા હતા. તે આવેલા માત્ર આપીસના કામને સારૂ, પણ મને કેમ છે વિગેરે સવાલો તેણે પૂછ્યા. આનો જવાબ દેવા હું નારાજ હતો. પણ તેણે દાખીને પૂછ્યું તેથી મેં કહ્યું “હું બધું તો નથી કહેતો પણ આટલું કહું છું કે મારા ઉપર ધાતકી વર્તણૂંક ચાલે છે. આમ કરી જનરલ સ્મટ્સ મને પાછો હડાવવા માંગે છે પણ તે તો થવા કાળ નથી. જે દુઃખ પડતો

તે સહન કરવા તૈયાર છું. માફ મન શાંત છે. આ તમે જાહેરમાં ન મૂકશો. અહાર નીકળ્યા બાદ હું પોતે બધું દુનિયાને જાહેર કરીશ.” મિ. લિગ્નિનસ્ટાઇને આ હકિકત મિ. પોલાકને જણાવી. મિ. પોલાકથી ન જીરવાયું અને તેણે ખીજાઓને વાત કરી. તેમાંથી ડૉવિડ પોલાકે લોડ સેલમોનને લખ્યું, ને તપાસ ચાલી. તેથી ડિરેક્ટર અને મળવા આવ્યા, તેને મેં ઉપરનાજ શબ્દો જણાવ્યા. વિશેષમાં જણાવી મયો છું તે ખામીઓ બતાવી. તે ઉપરથી દશેક દહાડા બાદ અને સૂવાનું પાટિયું, ઓશિકું, તથા રાતના પહેરવાનું ખમીશ તથા નાક લૂછવાનો રૂમાલ મોકલ્યાં. તે મેં લીધાં. આ વિષે મેં લખાણ રજૂ કર્યું છે તેમાં જણાવ્યું છે કે ઉપર પ્રમાણે બધા હિન્દીને હાજત રહે છે. ખરું જોતાં સૂવા બેસવા બાબત ગોરાઓ કરતાં હિન્દી વધારે કામળ છે. તેને ઓશિકા વિના ચલાવવું મુશ્કેલ છે.

એટલે ખાવાની તથા ખુલ્લી હવામાં કામ કરવાની સગવડ ઉપર પ્રમાણે વધી. પણ નસીબ બે ઝાલાં આગળજ. પાટિયું માંકડોથી ભરપૂર હતું. તેથી તે તો મેં દશેક દિવસ ન વાપર્યું. છેવટે વડ દારોગાએ તે દુરસ્ત કરાવ્યું એટલે વાપરવું શરૂ કર્યું. દરમિયાન અને તો બોંબ ઉપર કામળા નાંખી સૂવાની ટેવ પડી ગઈ હતી. એટલે પાટિયાંથી કંઈ ફેરફાર જણાયો નહિ. ઓશિકાની જેરહાજરીમાં મારી ચોપડીઓનો ઉપયોગ કરતો એટલે તે મળવાથી પણ કંઈ વિશેષ તકાવત ન પડ્યો.

હાથબેડી.

શરૂઆતની જે વર્તાણુંક હતી તે ઉપરથી જે વિચારો અને ચલા તેમાં વળી નીચેના બનાવથી ટેકા મળ્યો. ચારેક દિવસ પછી

મિસિસ પિલેના કેસમાં મને સાક્ષી-સમન્સ મળ્યો. તેથી મને કોર્ટમાં લઈ ગયા. તે વેળા હાથમાં હાથકડી પહેરાવી. વળી દુદારોગાએ તે ચપોચપ ચઢાવી. આ તો અબ્બણતા કરેલું એમ માનું છું. વડો દારોગો જોઈ ગયો. તેની પાસેથી મેં પરવાનગી મેળવી હતી કે મારે એક ચોપડી વાંચવા સાથે લઈ જવી. તેના મનમાં હશે કે બેડીથી હું શરમાતો હોઈશ તેથી મજકુર ચોપડી તેણે મારા અન્ને હાથમાં પકડવાનું કહ્યું, કે જેથી બેડી દેખાય નહિ. આથી મને તો હસવુંજ આવ્યું. બેડીમાં હું પોતે માન સમજ્યો. જે ચોપડી મેં લીધી હતી તે અનાયાસેજ (“The kingdom of God is within you” by Tolstoy) એ હતી કે જેનું નામ ગુજરાતીમાં “ખુદાને દરબાર તારા અંતરમાં છે” એ પ્રમાણે થાય. મેં મનમાં વિચાર્યું કે આ પણ ભારે યોગ બન્યો છે. બહારથી હું ગમે તેવો બીડમાં મૂકઉં પણ જે ખુદાને મારા અંતરમાં વસવા જેવો થઈને રહું તો પછી મારે ખીજી શી પરવા હોય? આ પ્રમાણે મને ચલાવી લઈ ગયા હતા. વળતાં જેલનો ખટારો આવ્યો હતો. હું જવાનો છું એ ખબર હિન્દીઓમાં હોવીજોઈએ, તે ઉપરથી કેટલાક હિન્દી કોર્ટ આગળ ઉભા હતા. તેમાંથી મિ. ત્ર્યંબકજાલ વ્યાસમને મિસિસ પિલેના વકીલ મારફતે મળી શક્યા હતા.

એક ખીજી વેળા પણ મને કોર્ટે લઈ ગયેલા ત્યારે પણ હાથકડી પહેરાવેલી. જતાં આવતાં બંને વખત ખટારો હતો.

સહન કરવામાં સાર છે.

ઉપર જે લખીકત હું આપી ગયો છું, તેમાંની કેટલીક નજીવી મણી શકાય પણ તે બધી વિસ્તારથી આપવનો હેતુ એ છે કે

નાની મોટી બધી બાબતોમાં સત્યાગ્રહ લાગુ પડી શકે છે. છોટા દરોગાઓએ આપેલી શરીરની અડચણો મેં કબુલ રાખી તેનો જાત એ આવ્યો કે માફ મન શાંત રહ્યું. એટલુંજ નહિ, પણ તે અડચણો તેજ લોકોએ દૂર કરી. જે હું સામે થાત તો માફ મનો-બળ વેરાઈ જાત ને મારે જે મોટાં કામો કરવાનાં હતાં તે ન થઈ શકત તથા તે દરોગા મારા શત્રુ જેવા થઈને રહેત.

ખોરાકની બાબતમાં ટેક રાખવાથી ને શર્યાતમાં દુઃખ સહન કરવાથી તે અડચણ પણ દૂર થઈ તેમજ ઝીણી બાબતોમાં સમજી શકાય તેવું છે.

પણ મોટામાં મોટો લાલ તો એ થયો કે શરીરનું દુઃખ સહન કરવાથી મારા મનનું બળ ઘણું વધેલું હું ચોકખી રીતે જોઈ શકું છું. હું માનું છું કે ગયા ત્રણ માસનો લાલ મને ઘણોજ મળ્યો છે ને આજે હું વધારે દુઃખો સહેલથી ઉઠાવવા તૈયાર થઈ રહ્યો છું. એમ જોઈ છું કે સત્યાગ્રહને હંમેશાં ઈશ્વરની સહાય છે. અને સત્યાગ્રહીની કમોટી કરતાં પણ તે જગતનો કર્તા સહન થઈ શકે તેટલોજ ખેંચે મૂકતો જાય છે.

વાંચન.

મારા દુઃખની અથવા તો સુખની અથવા બંનેની કલાણી તે, હવે પૂરી થઈ ગયાય. પણ ત્રણ માસમાં મને ઘણા લાભો મળ્યા. તેમાં મોટા લાભોમાંનો એક લાલ વાંચવાની તક મળી તે પણ ખરો. મારે કબુલ કરવું જોઈએ, કે પ્રથમ લાગમાં હું કંઈક વિચારમાં ઉતરી જતો, દુઃખથી કંટાળતો. વળી મન વાળુ ને વળી વાંદરાની

માફક મન તરફડીઆ મારે. આવે સમયે ધણીવાર માણસો ઘેલા જેવા થઇ જાય છે. મારાં પુસ્તકોએ મારો બચાવ ભારે કર્યો. હિંદી ભાઈએના સમાગમની ખોટ બહુ ભાગે પુસ્તકોએ પૂરી પાડી. મને હંમેશાં લગભગ ત્રણ કલાક વાંચવાનો મળતા. સવારનો એક કલાક મળતો ત્યારે હું ખાતો નહિ એટલે તે બચે. સાંજના તો વળી થાક્યો ન હોઈ ત્યારે બત્તી થયા પછી પણ વાંચતો. શનિવારે તથા રવિવારે તો પુષ્કળ વખત રહે. આ દરમ્યાન લગભગ ત્રીસ ઉપરાંત પુસ્તકો વાંચ્યાં ને કેટલાંક વિચાર્યાં. તેમાં અંગ્રેજી પુસ્તકો, હિંદી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત અને તામીલ એમ હતાં. અંગ્રેજી પુસ્તકોમાં જાણુવા જેવાં ટોલ્સટોયનાં, એમર્સનનાં તથા કાર્લાઈલનાં ગણું છું. પહેલાં બે ધર્મ સંબંધી હતાં. આની સાથે બાઈબલ પણ મેં જેલમાંથીજ લીધું હતું. ટોલ્સટોયનાં લખાણુ ગમે તે ધર્મ માનનારો માણુસ વાંચીને લાલ લઈ શકે એવાં સરસ અને સરળ છે. વળી તે માણુસ જેમ કહે છે તેમ કરનાર છે, એટલે તેના લખાણુ ઉપર સાધારણુ રીતે વધારે ભરોસો રહી શકે છે.

કાર્લાઈલનું ફ્રેંચ બળવા ઉપરનું લખાણુ છે, તે અસરકારક છે. તે ઉપરથી મને થઇ આવ્યું કે હિંદુસ્તાનની દુર્દશા મટાડવાનો ઉપાય આપણુને ગોરી પ્રજા તરફથી મળવાનો નથી. મારી માન્યતા છે કે ફ્રેંચ પ્રજાએ બળવાથી ખાસ લાભ મેળવ્યો નથી. આમ માઝીનીનો પણ બિચાર હતો. આમાં ધણા મતભેદ છે. તેનો વિચાર આ જગ્યાએ થાય તેમ નથી. તે ઇતિહાસમાં પણ કેટલાક સલામતીના દાખલા જેવામાં આવ્યાં.

ગુજરાતી હિંદી અને સંસ્કૃત એ પુસ્તકોમાં સ્વામીજીના તરફથી મોકલાએલ વેદ-શબ્દસંજ્ઞા, ભદ્ર કેશવરામ તરફથી મળેલ ઉપનિષદ, મિ. મોતીરામ તરફથી મળેલ મનુસ્મૃતિ, શ્રીનીકસમાં હપાર્થેલ રામાયણ, પાતંજલ-યોગ-દર્શન. નથુરામજીની બનાવેલી બાહ્યિકપ્રકાશ તથા પ્રૈક્ષિસર પરમાનંદે આપેલી સન્ધ્યાની ગુટિકા, ગીતાજી તથા મરહુમ કવિશ્રી રાયચંદના લખાણુ આ પ્રમાણે વાંચવાનાં આવ્યાં. આ બધામાંથી મને ધણું વિચારવાનું મળ્યું. ઉપનિષદથી મને અત્યંત શાંતિ રહેલી. તેમાં એક વાક્ય મને ચોટી રહ્યું છે તેનો સાર એ છે કે જે કંઈ તું કરે તે આત્માના કસ્માણુને ખાતર કરજે. એ શબ્દોમાં લખાએલું છે. તે બહુ રસિક છે. તેમાં ખીણું ધણુંએ વિચારવા જેવું છે.

પણુ સર્વથી વધારે સંતોષ કવિશ્રી રાયચંદનાં લખાણુમાંથી મળ્યો. તેમનાં લખાણુ મારા વિચાર પ્રમાણે તો સર્વને માન્ય થઈ પડે તેવાં છે. તેમની રહેણી ટાસ્સટોયની જેમ ઈચ્છા પ્રકારની હતી. આમાંથી તથા સન્ધ્યાના પુસ્તકમાંથી કેટલોક ભાગ મેં મોઢિ કરેલો. તેનું રટણુ જ્યારે જ્યારે રાતના જાગ્યું ત્યારે કરતો અને સવારના અર્ધા કલાક હંમેશાં તેજ વિચારમાં ગાળતો. મોઢિ કરેલું ધણું ખોલી જતો અને આથી મન રાતદહાડે આનંદમાં રહેતું. કોઈ વેળા નિરાશા આવે તો વળી વાંચેજ્ઞાનો વિચાર થાય કે તુરત હસતે થઈ જાઉં, તથા ઈશ્વરનો ઉપકાર માનું. આ વિષે પણુ ધણુ વિચારે. વાંચનાર આગળ મૂકવા જેવા છે. છતાં તેમ કરવાનો આ પ્રસંગ નથી. માત્ર એટલુંજ કે આ જમાનામાં સારાં પુસ્તકોજ સ્કસંગની

ખામી કંઈક પૂરી પાડે છે એટલે જે હિંદી જેલમાં સુખ ભોગવવા માંગે તેણે વાંચવાની ટેવ પાડવી.

તામીલનો અભ્યાસ.

તામીલ લોકોએ જે કૃત્યું છે તે ખીજા હિંદીએ આ લડતમાં નથી કર્યું. એટલે ખીજા કારણસર નહિ તે માત્ર મનમાં અને મનથી તેઓનો ખરો ઉપકાર માનવાને ખાતરજ મારે ધ્યાનપૂર્વક તામીલ વાંચવું જોઈએ એમ વિચાર આવ્યો. તેથી પાઠનો એક મહિનો મુખ્ય ભાગે તામીલનો અભ્યાસ કરવામાંજ ગાળ્યો, તામીલ જેમ જેમ વધારે ભણતો જઈ છે તેમ તેમ તે ભાષાની પુખ્તિઓ જોતો આવું છે. તે વ્રણી સરસ અને મધુર ભાષા છે તથા તેની રચના ઉપરથી જણાય છે કે તામીલ લોકોમાં ધણા હુશિયાર, વિચારવાન અને શાણા પુરૂષો થયા છે અને થાય છે. વળી જે હિંદુસ્તાન એક થવાનું છે તો કેટલાક મદ્રાસ બહારના હિંદીએ પણ તામીલ ભણવું જોઈએ.

અંત.

આ અનુભવ વાંચી કોઈ વાંચનાર જેણે દેશદાઝ જાણી નથી તે જાણે, જાણાને સત્યાગ્રહી બને, તે જેણે જાણી છે તે દૃઢ થાય એમ ઈચ્છું છું. જેણે પોતાનો ધર્મ જાણ્યો નથી તે ખરી દેશદાઝ નહિ જાણે એમ હું વધારે માનતો જઈ છું.

બાકીમાં તો:—

અલખ નામ ધુનિ લગી ગગનમેં,

મગન ભયા મન્દિરમેં રાજ;

गांधीलनो जेलनो अनुलव.

८१

आसन मारी सुरत दठ धारी,
हिया अजम धर हेरा ज.

रणी:—

करना इकीरी कया हिलगीरी.
सदा भगन मन रहेनाज.

दुनियामां रहीने इकीरी राणी सकाय छे. छेवटे भुदा-धमिर-
केम जल्लाय ? तो कहे छे के:—

हसतां रभतां प्रगट करी हेपुंरे
माइं जल्लुं सकण तव बेपुंरे;
ओनुं स्वप्ने जे दर्शन पामेरे
तेनुं मन न यदे भीजे लामेरे.

अनुलव योथो.

(छिडीअन ओपीनीअनना सुवर्ण अंकमांथी उतारो.)

छेही लडाधमां तो अवधि बर्छ छे. ते अनुलव लखवाने
भने वपतज मल्यो नथी. तेमां भजेला अनुलवनो लाल धं. ओ.
ना वांचकवर्गने आपवानो हतो. छेही लडत ते सत्याग्रहनुं त्रीणुं
प्रकरणु हतुं ओ वांचनारे याद राप्पवुं धटे छे. पहेलुं प्रकरणु
मंध थयुं त्तारे आपण्जे-में तो जइर-तेने छेल्लुं मान्चुं हतुं. पण्
त्तारे भीणुं प्रकरणु शइ थवानो वपत आव्यो, त्तारे धण्
साधओ भने कहेवा लाज्या के हवे डालु लडशे ? वपतोवपत

કામ એટલું જોર બતાવી શકશે નહિ. આ સાંભળ્યું ત્યારે હું હસેલો. સત્ય ઉપર મારી અચળ આસ્થા હતી. મેં જવાબ આપ્યો કે 'લોકોએ એક વખત રસ આપ્યો છે એટલે હવે વધારે લડશે.' પ્રયુ પશુ તેમજ. પહેલી વેળા સો બસેં હિંદી જેલ ગયા. ખીજ વેળા સેંકડો ગયા. એટલુંજ નહિ પણ નાતાલ જગ્યું ને સાંથી આગેવાનો ભાગ લેવા આવ્યા. લડત ખૂબ લંબાઇ, છતાં જોર તુટ્યું નહિ ને આપણે આગળ વધ્યા. છેલ્લી વેળાયે તો હારનીજ વાતો મેં સાંભળી. "વખતોવખત તને સરકાર દગો દીયે, તું છેતરાય ને વખતોવખત લોકો ખાડામાં ઉતરે એ બનેજ નહિ." આવું કડવું વચન મારે સાંભળવું પડતું હતું. હું ધણુયે સમજતો હતો કે સરકારના દગાની સામે મારો કે કોઈનો ઉપાય ચાલે તેમ ન હતું. આપણે પ્રેમીસરી નોટ લઈએ પણ સહી કરનાર ઈનકાર કરે અથવા છુટી પડે તેમાં લેનારનો શો દોષ? હું તો જાણતો હતો કે સરકાર વચનભંગ કરે તો જેમ આપણને વધુ મહેનત કરવી પડશે તેમ તેને વધારે આપવું પડશે. કરજી કરજી ભરતાં વખત લગાડે તેટલે દરજ્જે તેને વધારે બોંબે ઉપાડવો પડે છે. મેં જો વળી જવાબ આપ્યો કે "સત્યાગ્રહની લડત એવી છે કે તેમાં હારવાનું કે પસ્તાવાનું છેજ નહિ. તે લડતમાં હંમેશાં માણસ વધારે બળવાન થાય છે. તેમાં થાક લાગતો નથી ને દરેક મજલે જોર વધે છે. જો આપણામાં સત્ય હશે તો હિંદી કામ આ વેળા વધારે કામ કરશે ને પોતાનું નામ વધારે ઉજવણ કરશે." આ જવાબ મેં વાળ્યો ત્યારે મારા સ્વપ્નામાં પણ ન હતું કે વીશ હજાર ગરીબડા હિંદી જાગશે. તેઓ પોતાનું ને પોતાના દેશનું નામ

अमर करशे. जनरल जोथाये पोताना अेक लापणुमां कहुं छे के हिंदी कामे जेवी हउताल पाडीने जणवी तेवी गोराम्मे पाडी के जणवी शक्या नथी. छेकी लडाभमां अोरतो दाभल थछ, सोण वर्षना जुवान आणको पणु जेडाया ने लउते अहु वधारे धार्मिक स्वरूप लीधुं. द. आ. ना हिंदीनी वात आभा जगतमां इलाध. ने हिंदुस्तानमां गरीबने तवंगर, जुवान ने धरडा, पुइप तेमज श्री, राज ने रैयत, हिंदु-मुसलमान, पारसी, ख्रिस्ती, मुंअधवाणा मद्रासवाणा, कलकत्तावाणा ने लाहोरवाणा अधा जज्या; अधा आपुली तवारीअथी वाकेइ थया ने आपणुने मदद करवा लाज्या. वडी सरकार अमकी, वाधसरोये प्रजनुं वलणु जणुिने प्रणपक्ष लीधो. आ अधी जगजहेर वात छे. लउतनुं मल्लव अताववा हुं आ पीनाअो लपी जउं छुं. आ लेअ लअवामां भारो मुअ्य हेतु तो अे छे के जे पीनाअोथी हुं विशेष वाकेइ छुं, जेनी हिंदने अअर नथी अने जेनुं लान द. आ. मां रहेनारा हिंदी साधअोने पणु पुइं नथी, ते पीनाअोनुं दर्शन करावपुं.

टोल्स्टोय इमर्मां जे ताकीम लेवाध ते अधी आ छेकी लडाभमां काम आवी. सत्याग्रहीअोअे जे अंदगी त्यां भोगवी ते आ लउतमां अमुल्य थछ पडी. तेज अंदगीनी नकल वधारे सारी रीते शीनीकसमां करवामां आवी. ज्यारे टोल्स्टोय इमर् अंध कथुं त्यारे तेमां वसता निशाणीआ तथा तेना माआपनी साथे अे शरत हती के जे निशाणीआ शीनीकस रहे ते जे डमर लायक होय तो तेजे लउत इरी जगे त्यारे तेमां दाभल थपुं जेअे. अइ जेता शीनीकसमां मुअ्य डेणवणुिज सत्याग्रहनी थछ पडी. शीनीकसमां

વસનારા કુટુંબને પણ એ નિયમ લાગુ પડતો થયો. તેમાં માત્ર એકજ કુટુંબ આળગું રહ્યું. એટલે પરિણામ એ આવ્યું કે શ્રીનીકસ ચલાવવા સારૂ જેટલા માણસની જરૂર પડે તે તે સિવાય બધા જ્યારે લડત ઉઠી ત્યારે તૈયાર હતા. આથી ત્રીજી લડતની શરૂઆત શ્રીનીકસવાળાઓથી થઈ. જ્યારે સ્ત્રી પુરૂષો ને આળકો નીકળ્યાં ત્યારનો દેખાવ મારાથી ભૂલાય તેવો નથી. દરેકને એકજ લાગણી હતી; તે એ કે આ લડત ધર્મયુદ્ધ છે, ને તેઓ જત્રાએ નીકળતા હતા. જતી વેળા તેઓએ ભજન કીર્તન ગાયાં તેમાંનું એક પ્રખ્યાત કાવ્ય “મુખ દુઃખ મનમાં ન આણીએ” એ હતું. તે અવસરે જે અવાજ આળકો સ્ત્રીઓ, ને મરદોના મુખમાંથી નીકળતો હતો, તેનો ભણકારો હજી મારા કાનમાં પડે છે. આ સંઘની સાથેજ મહાન પારસી રસ્તમજી હતા. ધણાના મનમાં હતું, કે ‘મિ. રસ્તમજીએ ગદ્ય વેળા એટલું દુઃખ ભોગવ્યું છે કે તે હવે નહિ જોડાય. આમ બોલનારા મિ. રસ્તમજીની મહત્તાને નહોતા જાણતા. ઘેરાંઓ અને આળકો જય ને પોતે ઘેર બેસે એ તેમનાથી જોવાયજ નહિ. મને આ સમયના ખીજા બે બનાવ યાદ આવે છે. મિ. રસ્તમજી તથા તેના કેશરી સિંહ જેવા આળક સોરાબજી વચ્ચે હરિકાઈ ચાલી. સોરાબજી કહે આવાજી મારે આવવું છે; તમારી વતી મને જવા દો અથવા મને પણ સાથે લઈ જાઓ.

ખીજો દેખાવ મરહુમ હુસેનમીયાની સાથેનો મિ. રસ્તમજીનો મેળાપ હતો. મિ. રસ્તમજી તેને મળવા ગયા ત્યારે તેની આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી ને તેણે કહ્યું ‘કાકાજી, જો હું સાંજે હોઉં તો તમારી સાથે જેલમાં આવું.’ ભાઈ હુસેનનો દેશ તરફનો પ્રેમ બહુ

लारे हतो. तेणे भाटलावश छतां लडतने टेंको आपेलेो ने जे कोर्ष भणतुं तेनी पासि ते लडतनीज वात करतो.

शीनीकसमां जेज्यो पाछण रखा तेज्योमां १६ वर्षनी अंदरना छोकराज्यो पणु हता. तेज्योजे ने कारलारीज्योजे जेलनी अहार होवा छतां जेलमां जनार करतां वधारे करी अताव्युं. तेज्योजे रात दिवसनेो भेद कडाडी नांज्यो. पोताना साथी तथा मुरळीज्यो न छटे त्यां लगी अधरां प्रतो लीधां, अलुण्णा आहार उपर निर्वाह यलाव्यो, ने जेअमनां कामे पणु भेधउक थर्ष माथे लीधां. न्यारे वीकटोरीया काँटीमां हडताल प्रडी त्यारे सेंकडे गीरमीटीज्योजे शीनीकसमां आशरो लीधा. तेज्योनी अरदास करवी जे जेक महत्कार्य हतुं. गीरमीटीज्योना शेठो तरदथी धाड आववानी धारती छतां भेधउकपणे कार्य कर्ये जवुं जे जीजुं. पोलीसो त्यां गया, मि. वेस्टने पकडी गया, जीज्योने पकडी जय जेवे संलव हतो, ते अधानी तैयारी रापी. पणु जेक आदमी शीनीकसमांथी यज्यो नही. हुं उपर कडी गयो छुं के आमां मात्र जेकज कुदुंय अपवादइपे रहेलुं. शीनीकसना कारलारीज्योजे आ प्रसंगे कामनी सेवा अणवी छे तेनुं माप हिंदी काम करी शके तेम नथी. आ छुपो इतिहास हणु नथी लभायो तेथी हुं तेमानो कंधक लाग आपी नल छुं. ते जेवी आशाथी के कोर्षक दिवस कोर्ष ज्ञासु वधारे हकीकत मेणवी शीनीकसना कारलारीज्योना कार्यनी कीमत कंधक अंशे आंकी शके. हुं विशेष लभवा ललयाल छुं. पणु शीनीकसने अही पडतुं मेळुं छुं.

शीनीकसनी टुकडी जेल गध जेटले जेहान्सअगर्षी न रही शक्युं. त्यांनी स्त्रीज्यो अधीरी थर्ष. तेज्योने जेल नवानो दुधणुज

ઉત્સાહ થયો. મી. થંબી નાયકુતું કુટુંબ આખું તૈયાર થયું. તેમનાં ઓરત, શાળી, સાસુ, મી. મુરગનનાં સગાંઓ, મીસીસ પી. કે. નાયકુ. અમર નામ કરી ગએલી બહેન વાલીઆમા અને દુષીજી સ્ત્રીઓ તૈયાર થઈ. તેઓ કાખમાં બાળકો લઈ ચાલી નીકળી. મી. કેલન-એક તેઓને લઈ ફ્રીનીખન ગયા. ત્યાં જવામાં એવી ઉમેદ હતી કે તેઓ ફ્રી સ્ટેટની સરહદ પર જઈ પાછા વળતાં પકડાશે. તેઓની ઉમેદ બર ન આવી. તેઓએ કેટલાક દિવસ દુઃખે સુખે ફ્રીનીખનમાં ગાળ્યા. ત્યાં ટોપલીઓ લઈ ફેરી કરી પકડાવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ કોઈએ તેઓને પકડી નહિ.

આ નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ રહેલી હતી. જે ઓરતોને સરકારે ફ્રીનીખનમાંજ પકડી હત તો વખતે હડતાલ ન પડત. એટલું તો ચોકસ છે કે જે પાયા ઉપર હડતાલ જામી તે પાયા ઉપર તો ન જામત. પણ કોમ ઉપર ઈશ્વરનો હાથ હતો. તે સદા સત્યનો બેલી છે. ઓરતો ન પકડાઈ તેથી એમ ક્યું કે તેઓએ નાતાલની હદ ઓળંગવી. જે તેઓને ન પકડે તો તેઓએ મી. થંબી નાયકુની સાથે ન્યુકાસલ મથક કરવું. તેઓ નાતાલ તરફ રવાના થઈ. સરહદ પર પોલીસે ન પકડી. ન્યુકાસલ ધર ક્યું. ત્યાં મી. ડી. લેઝર્સે પોત જુ ધર ઓરતોને સોંપ્યું. ને તેમની ઓરતે તથા સાળી મીસ થોમસે આ સલામતી ઓરતોની સારવાર કરવાવું માથે લીધું.

ઠરાવ એવો હતો કે ઓરતોએ ન્યુકાસલમાં ગીરમીટીયાની ઓરતોને તથા ગીરમીટીયાને મળવું. તેઓને તેઓની દશાનો ચિતાર આપવો ને ત્રણ પાઉંડના કર બાબત હડતાલ પાડવા સમજાવવું.

पछी न्यारे हुं न्युकासल पहोयुं लारे हउताल पाउवी. पछु ओरतोनी हाजरी तो सुकां लाकडां उपर दिवासणी इप थछ पडी. आ सेज-तलाछ विना नहि सुतारी, लाज्येज मेां जेलातारी ओरतोमे गीरमीटीया पासे जहेरमां लापणु कर्यां, तेओ जज्यः अने हुं पहोयुं ते पहेलां तो तेओमे हउताल पाउवानो आग्रह कर्यो. काम धणुं जेअम जरेलुं हतुं. मी. नायकुनो तार मने मज्यो. मी. केलनजेक न्युकासल गया ने हउताल शर थछ. हुं न्युकासल पहोय्यो ते दरमियान कालसानी आणोना हिंदीओमे काम अंध क्युं हतुं.

मी. होरकेनना प्रमुअपणु नीयेनी यूरोपीयन सहायक कमीटीओ मने जेलाव्यो. हुं तेओने मज्यो. तेओमे आपणुी हिलयाल पसंठ करी छि-तेजन आपवानो धराव कर्यो. अेक दिवस जेहान-सअगंभं रही हुं न्युकासल पहोय्यो ने लां रह्यो. में जेयुं के लोकानो छिसाह अत्यंत हतो. ओरतोनी हाजरीनी अरदास सरकार न करी शक्य; ने छेवटे तेमने 'रअकु'ना तहोमत नीये जेल आपी. मी. लेजर्सनुं धर हवे सलाग्रहनी धर्मशाणा अन्युं. लां तो सेंकडे गीरमीटीयाने सार आणुं पकाववानुं करवुं पड्युं. तेथी मी. लेजर्स नासीपास नहि थयेला. न्युकासलना हिंदीओमे कमीटी नीमी. मी. सीदात प्रमुअ नीमाया. काम धमघोकार आत्युं. पीछ आणोना हिंदीओमे काम अंध क्युं.

आम आणोना हिंदी मजुरो काम अंध करता आल्या तेथी कालसानी आणुना धणुओना मंडजनी मीटीग थछ. मने ला जेलाववामां आव्यो. वातमीत अुअ थछ पछु नीवेडो न आव्यो

તેઓની માંગણી એવી હતી કે જે આપણે હડતાલ બંધ રાખીએ તો તેઓ સરકારને ત્રણ પાઉંડના કર આપ્યત લખાણ કરે; આ કંઈ સલાઅહીથી કબુલ ન થાય. આપણને ધણીઓની સાથે વેર ન હતું. હડતાલનો હેતુ ધણીઓને દુઃખ દેવાનો ન હતો. માત્ર આપણે દુઃખ ઉઠાવવાનો હતો. એટલે ખાણના ધણીની સલાહ માન્ય ન થાય તેવી હતી. હું પાછો ન્યુકાસલ આવ્યો. મજકુર મીટીંગના પરિણામે મેં જણાવ્યું તેમ ઉત્સાહ વધ્યો. વધારે ખાણોમાં કામ બંધ થયું.

આજલગી મજુરો પોતપોતાની ખાણમાં રહેતા હતા. ન્યુકાસલની કારભાર મંડળાએ વિચાર્યું કે જ્યાં લગી ગીરમીટીયા પોતાના શેઠની જમીનમાં રહે ત્યાં લગી હડતાલની પૂરી અસર પડે નહિ. તેઓ લક્ષ્યાધને અથવા ડરીને કામ શરૂ કરે એવો ભય હતો. અને શેઠનું કામ ન કરવું છતાં તેના ધરમાં વસવું અથવા તેનું તૌમક ખાવું એ અનીતિ ગણાય. આમ ગીરમીટીયાઓનું ખાણો પર રહેવું દોષિત હતું. છેલ્લો દોષ તે સલાઅહના શુદ્ધ પ્રયાસને મંલિન કરનાર જણાયો. ખીજી તરફથી હજારો હિંદીને ક્યાં રાખવા, તેઓને કેમ જમાડવા એ ભારે કામ હતું. મિ, લેઅર્સનું મકાન હવે બહુ નાનું જણાયું. ખીચારી ખે ઓરતો રાતદિવસ મહેનત કરતાં પણ પહોંચ્યા શકે એમ ન લાગ્યું. તેમ છતાં પણ ગમે તે જોખમ ઉઠાવી અરજ કરવું એ નિશ્ચય થયો. ગીરમીટીયાઓને પોતાની ખાણ છોડી ન્યુકાસલ આવવાના સમાચાર મોકલવામાં આવ્યા. આ અખર મળતાંજ ખાણોમાંથી કુચ શરૂ થઈ. ખેલંગીની ખાણના હિંદીઓ પહેલા આવી પહોંચ્યા. ન્યુકાસલમાં તો કેમ

जे हुमेकां जत्राणुने संध आवतो न होय ! जेणे देभाव यथ
 १. जुवान, शुद्धाज्ये, जोरतो-कोर्छ छडी ने कोर्छ अज्यां-
 १-अधी पोताना माथा पर गांसडी साथेहती. भरहोना माथा पर
 ज्ये जेवामां आवती हती. कोछ दिवसना आवी पहेंच्यतां तो
 १ रातना. तेज्येने भावतुं पूरं पाडतुं यडतुं. आ गरीज्य माथु-
 १ सतोषतुं हुं थुं वर्णुं न करं ? जे मज्युं तेंथी सुभ मानता.
 ज्येज कोछ रडतो जेवामां आवतो. अधाना यहेरा छपर हास्य
 १ रहेलुं हतुं. मारे मन तो तेज्ये तेत्रीश कोटी देवताज्येमांना
 १ श्रीज्ये देवीइप हती. तेज्ये अधाने छपरं ज्यांथी अपाय ?
 १ ने तृणु साथरो हतो. छपरं आकाश हतुं, तेज्येने रक्षक धंश्वर
 १ कोछज्ये भीडीनी मांगणी करी. में समजव्या के तेज्ये गीर-
 १ या तरीके नहोता नीकणी पड्या, तेज्ये हिंंदना सेवक तरीके
 १ ज्या हता. तेज्ये धार्मिक सडतमां जेडया हता, ने आवे वपते
 १ ज्ये दाइ, तमाकु विगेरे व्यसन छोडवां जेधंज्ये. जेज्ये न छोडे
 १ जे जहेर पैसामांथी पोतानी हाजतो पूरी पाडवानी आशा
 १ राभपी जेधंज्ये. आ साधु पुत्रेज्ये छपरनी सखाह मान्य राभी
 १ सार पछी कोछज्ये भीडीने माटे पैसा अरयवानी मारी पासे
 १ गणी करी नहि. आत्म आप्णोमांथी हार यालु यध. तेमां ज्येक
 १ रत जे गलवती हती तेने रस्तामां यालतां गलपात थयो.
 १ वां अनेक दुःखो उडावतां छतां कोर्छ थाक्या नहि, पाछा हड्या तहि.
 १ न्युकासलमां हिंंदीनी वस्ती जहु वधी प्रडी. हिंंदीनी जज्याज्ये
 १ धं गधं. तेज्येनी पासेथी जेटकां मकानो मणी शक्यां तेटलांमां
 १ ज्ये अने धरडाज्येनो समास थध शक्यो. आ जज्याज्ये कहेवुं

નેઈ એ કે ન્યુકાસલના ગોરાની વરતીએ ઘણો વિનય વાપર્યો હતો. તેઓએ લાગણી પણ દર્શાવેલી. કોઈ પણ હિંદીને કનડગત નહિ કરેલી. એક ભલી બાઈએ પોતાનું મકાન મફત વાપરવાને આપ્યું. ખીજ પણ ઝીણી મદદો ઘણા ગોરા પાસેથી મળ્યાં કરતી હતી.

પણ ન્યુકાસલમાં હજારો હિંદીને સદાયને સાફ રાખી શકાય એવી સ્થિતિ નહતી. મેયર ગભરયો. ન્યુકાસલની વરતી સાધારણ રીતે ત્રણ હજારની ગણાય. તેવા ગામડામાં ખીજ દશ હજાર માણસ સમાઈ નજ શકે. ખીજ ખાણોના મજૂરો કામ બંધ કરવા લાગ્યા. એટલે હવે શું કરવું એ સવાલ ઉઠ્યો. હડતાલ પાડવામાં હેતુ એ હતો કે જલ જવું. મજૂરોને પકડવા ધારે તો સરકાર પકડી શકતી હતી. પણ હજારોને સાફ તેની પાસે જલજ ન હતી. તેથી મજૂરો ઉપર હજુ હાથ ન નાંખ્યો. સારે હવે ટ્રાંસવાલની હદ ઓળંગી પકડાવું એજ સહેલો ઉપાય રહ્યો. વળી તેમ કરતાં ન્યુકાસલમાં બીડ ઓછી થાય ને હડતાળીયાની વધારે કસોટી થાય, એમ પણ લાગ્યું. ન્યુકાસલમાં ખાણોના જુસ્સો હડતાળીયાઓને લલચાવી રહ્યા હતા. એક પણ મજૂર પડ્યો નહિ. તોપણ તે લાલચથી તેમને દૂર રાખવા એ કારભાર મંડળની ફરજ હતી. આવાં કારણે ન્યુકાસલથી ચાલ્સ્ટાઉન કુચ કરવી એ ઠીક જણાયું. પંચ લગભગ ૩૫ માઈલનો હતો. હજારો માણસોને સાફ રેલભાડું નજ ખરચી શકાય. એટલે બધા મજબૂત મરદ ને સ્ત્રીઓએ પગપાળા જવું એમ ઠરાવ થયો. જે ઓરતો ન ચાલી શકે તેને રેલમાં લઈ જવાનું હતું. રસ્તામાં પકડાપકડી થવાનો સંભવ હતો. તેમજ આવો આ પહેલો અનુભવ હતો, તેથી પહેલી ટુકડી મારે લઈ જવી એ નિશ્ચય થયો. પહેલી

दुकडीमां लगलग ५०० हुता तेमां लगलग ६० स्त्रीओ पोतानां अन्व्यां सहित हुती. आ दुकडीने देभाव हुं कदि लूकी शकुं तेम नथी. 'द्वारकांनाथकी जे' 'रामचंद्रकी जे' 'वंदेमातरम्' आवा पोकारे करती दुकडी यालती. जे दिवस आजे तेटला पकावेला हाण आवल अंधाव्या हुता. सडे पोताना पोटलां आंधी आली नीकजेला. तेओने नीजे प्रमाणे शरतो संभणाववामां आवी हुती.

१ हुं पकडाछ जडि ओवे संभव हुतो. जे तेम अने तो पण्य दुकडीजे कुय जरी राखवी. अने ज्यां सुधी तेओ पोते न पकडाय त्यां लगी तेओजे आल्या करवुं. रस्तामां भोराक विगेरेने अंदोअस्त करवा सर्व प्रयत्न थरे, छतां कदाय कोछ दिवस भावानुं न भजे तो पण्य संतोष राखवो.

२ लडतमां रहेतां सुधी दार विगेरेनुं व्यसन छोडवुं.

३ भरण्य पर्यंत पाछ ना हईवुं.

४ रस्तामां रात पडे त्यां धरती आशा न राखवी, पण्य धासमां पडी रहेवुं.

५ रस्तामां आवतां जाडपानने जरा पण्य छन्न न करवी. अने पारकी यीजने थिलकुल न अडकवुं.

६ सरकारी पोलीस पकडवा आवे तो पकडाछ जवुं.

७ पोलीसनी के कोछनी सामे न थवुं पण्य भार पडे तो ते सहन करवो, ने सामे भार भारीने अयाव न करवो.

८ जेलमां जे दुःभो पडे ते उहाववां, ने जेलने महेल समष्ट तेमां दिवस गुणरवा.

આ સંઘમાં બધા વર્ણ હતા. હિંદુ, મુસલમાન, બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિ, વૈશ્ય અને શુદ્ર હતા. કલકત્તીઆ હતા ને તામીલ હતા. કેટલાક પહાણોને તેમજ ઉત્તર તરફના સીધીને માર ખાઈ લેતાં પણ બચાવ ન કરવાની શરત આકરી લાગી હતી. પણ તેઓએ તે શરત ખુશીની સાથે સ્વીકારી; એટલુંજ નહિ પણ તેઓની કસોટીનો વખત આવતાં તેઓએ બચાવ પણ નહિ કરેલો.

આવી સ્થિતિમાં પહેલી ટુકડીની કુચ શરૂ થઈ. પહેલીજ રાતે વગડામાં ધાસ પર સૂવાનો અનુભવ થયો. રસ્તામાં લગભગ ૧૫૦ માણસોને વારંટો મળ્યાં. તેઓ ખુશીથી પકડાયા. પકડવાને એકજ પોલીસ અમલદાર આવ્યો હતો. તેની સાથે બીજી કંઈ મદદ ન હતી. પકડાયા તેમને કેમ લઈ જવા એ સવાલ થઈ પડ્યો. ચાર્લ્સ-ટાઉનથી માત્ર ૬ માઈલ દૂર હતા. એટલે મેં અમલદારને કહ્યું, કે પકડાએલા માણસો ભલે મારી સાથે કુચ કરે ને તેઓનો કબજો તે ચાર્લ્સ-ટાઉનમાં લે, અથવા તેના ઉપરને પૂછીને જેમ તેને હુકમ મળે તે પ્રમાણે કરે. અમલદાર આ સુચના કબ્જા રાખીને ચાલી ગયો. અમે ચાર્લ્સ-ટાઉન પહોંચ્યા. ચાર્લ્સ-ટાઉન બહુ નાનું ગામડું છે. તેમાં વસ્તી લાગ્યે ૧,૦૦૦ માણસની હશે. તેમાં એકજ શરીઆત રસ્તો છે. હિંદી વસ્તી જીજ છે. એટલે અમારો સંઘ જોઈને ગોરાઓ આશ્ચર્ય પામ્યા. ચાર્લ્સ-ટાઉનમાં આટલા હિંદી કોઈ વેળા દાખલ થયા ન હતા. પકડાએલાને ન્યુકાસલ લઈ જવાને સારૂ રેલગાડી તૈયાર ન હતી. તેમને પોલીસ ક્યાં રાખે? ચાર્લ્સ-ટાઉનના ચાણુમાં એટલા કેદીને રાખવાની જગા ન હતી. તેથી પોલીસે પકડાએલાઓને મને સોંપ્યા, ને તેઓના ખોરાકનું બીલ

ચુકવી આપવા કષ્ટુલ કર્યું. આ કાંઈ સલામતને થોડું માન ન કહેવાય. સાધારણ રીતે અમારી પાસેથી પકડેલા કેદીને અમને સોંપાયજ કેમ ? તેમાંના કોઈ આજ્ઞા જય તો કાંઈ જવાબદારી અમારી ન હતી. પણ સલામતીનું કામ તો પકડાવાનું જ હોય એમ બધા સમજતા થયા હતા તેથી વિશ્વાસ એસી ગએલો. આમ ચાર દિવસ સુધી પકડાએલા જણ અમારી સાથે રહેલા. જ્યારે તેઓને લઈ જવાને પોલીસ તૈયાર થયા ત્યારે તેઓ ખુશીથી તાબે થયા.

ટુકડીઓની ભરતી થતી ચાલી. કોઈ રોજ ચારસો તો કોઈ રોજ તેથી પણ વધારે. ઘણાઓ પગે ચાલતા તથા ઘેરાંઓ મુખ્યત્વે કરીને ગાડીથી આવવા લાગ્યાં. ચાલ્સટાઉનના હિંદી વેપારીના મકાનોમાં જ્યાં જગ્યા હતી, ત્યાં સમાસ કર્યો. ત્યાંની કોરપોરેશને પણ મકાન આપ્યાં. ગોરાઓ ખીલકુલ કનડગત નહોતા કરતા, એટલું જ નહિ પણ મદદ કરતા હતા. ત્યાંના ડાકટર ખ્રીસ્તીઓ મદદ સારવાર કરવાનું માથે લીધું ને અમે જ્યારે ચાલ્સટાઉનથી આગળ વધ્યા ત્યારે તેણે કીમતી દવાઓ અને કેટલાંક ઉપયોગી શસ્ત્રો મદદ આપ્યાં. રસોઈ મરજીદના મકાનમાં થતી હતી. અને ચૂલો ચોવીસે કલાક સળગાવવો પડતો હતો. રસોઈ કરવાને હડતાળીઆમાંથીજ તૈયાર થયા હતા. છેલ્લા દહાડામાં ચારથી પાંચ હજાર માણસોને જમાડવાનું રહેતું. છતાં આ કામદારો કાચર નાહ થયેલા. સવારમાં મકાઈના આટાની રાખ તેમાં શાકર મેળવીને આપવામાં આવતી હતી તથા તેની સાથે રોટી. સાંજના ચાવલને દાળ તથા શાક આપવામાં આવતાં હતાં. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઘણું ભાજે બધા ત્રણ વખત ખાનારા હોય છે. ગોરમીટીઆ હમેશાં ત્રણ વખત

ખાનારા હોય છે પણ તેઓએ લડતમાં બે વેળાથી સંતોષ માન્યો. તેઓ ઝીણોઝીણો સ્વાદ કરનારા હોય છે. તે સ્વાદ પણ અહીં છોડ્યા.

આ જથામંદ જમા થએલા માણસોનું શું કરવું એ વિચાર કરવા જેવું થઈ પડ્યું. ચાલ્સ્ટાઉનમાં અગવડે સગવડે આટલા બધા માણસોને લાંબી મુદત સુધી રાખવામાં આવે તો રોગ ફાટી નીકળવાનો સંભવ રહ્યો. એટલા હજાર માણસ જે હમેશાં કામ કરનારા હોય છે, તે નવરા બેસી રહે એ પણ ડીક ન ગણાય. આ સમયે એટલું કહી જવાની જરૂર છે કે આટલા ગરીબ માણસો એકઠા થએલા છતાં ચાલ્સ્ટાઉનમાં તેઓમાંના એકે પણ ચોરી નહિ કરેલી. પોલીસની જરૂર કોઈ પણ વેળા નહિ પડેલી. તેમ પોલીસને કોઈ પણ વેળા વધારે કામ નહોતું કરવું પડ્યું. છતાં હવે ચાલ્સ્ટાઉનમાં ન બેસી; રહેવું એજ ઉત્તમ રસ્તો જણાયો. તેથી ટ્રાંસવાલમાં દાખલ થવાનો તે છેવટે જો ન પકડાઈએ તો ટોલ્સ્ટોય ફાર્મ પહોંચવાનો ઠરાવ કર્યો. કુચ કરતાં પહેલાં સરકારને ખબર આપી કે પકડાવાને ખાતર અમે ટ્રાંસવાલમાં દાખલ થવાના છીએ. અમારે ત્યાં રહેવું નથી, ત્યાંના હકની ઈચ્છા નથી, પણ જ્યાંસુધી સરકાર નહિ પકડે ત્યાંસુધી અમે અમારી કુચ જરૂરી રાખશું અને છેવટે ટોલ્સ્ટોય ફાર્મ પર મુકામ કરશું. સરકાર જો પા. ૩ નો કર કહાડી નાંખવાનું વચન આપે તો અમે પાછા જવા તૈયાર રહેશું. આ નોટીસની ઉપર સરકાર ધ્યાન આપે એવી તેના મનની સ્થિતિ નહતી. તેના જમ્સો તેને ભમાવતા હતા. લોકો થાકશે એમ સમજાવતા હતા. સરકારે બધી ભાષાઓમાં નોટીસ છપાવીને હડતાલી-આઓમાં વહેંચી હતી.

છેવટે ચાલ્સ્ટાઉનથી પણ આગળ વધવાનો વખત આવી જાયો. તા. ૬ ઠી નવેમ્બરે ત્રણ હજારનો સંઘ પરોઢીયે રવાના થયો. આખી હરોળ એક માઈલ કરતાં વધારે લાંબી હતી. મિ. કેલનબેક તથા હું પાછળના ભાગમાં હતા. સંઘ સરહદ ઉપર પહોંચ્યો. ત્યાં પોલીસની ટુકડી હાજર હતી. અમે એ ત્યાં જઈ પહોંચ્યા એટલે પોલીસ સાથે વાતચિત થઈ. તેણે અમને પકડવાની તો ના પાડી, એટલે સરઘસ નિયમમાં અને શાંતિથી ફેકસર્ટ વચ્ચેથી પસાર થયું. શહેર બહાર સ્ટાંડર્ટન રોડ ઉપર જઈ બધાએ પડાવ નાંખ્યો. સહુએ ખોરાક લીધો. સ્ત્રીઓ કુચમાં સામેલ ન થાય એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. છતાં જુસ્સાનું પૂર અટકાવવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું અને કેટલીક સ્ત્રીઓ સામેલ થઈ. તો પણ કેટલીક સ્ત્રીઓ તથા છોકરાં હજી ચાલ્સ્ટાઉનમાં રહેલાં હતાં. તેમની ખરદાસ કરવાને મી. કેલનબેકને ફેકસર્ટની હદ ઓળંગ્યા પછી પાછા મોકલ્યા.

ખીજે દિવસે પામફૂર્ડ આગળ પોલીસે મને પકડ્યો. મારા ઉપર ખીન-હકદાર માણસોને ટ્રાંસવાલમાં દાખલ કરવાનું તહોમત હતું. ખીનજીઓને પકડવાનો તેને હુકમ ન હતો. એટલે ફેકસર્ટ પહોંચ્યા પછી સરકારને મેં નીચે મુજબ તાર કર્યો:— “ સત્યાગ્રહની લડતના મુખ્ય પ્રચારકને સરકારે પકડેલ છે તેથી હું ખુશી થાઉં છું, પણ તેની સાથે કલ્લા વિના રહી શકતો નથી કે તે માટે જે તક સાધવામાં આવી છે તે દયાની નજરે જોતાં અત્યંત કફેડી છે. સરકાર કદાચ જાણતી હશે કે આ કુચમાં ૧૨૨ સ્ત્રીઓ અને ૫૦ બાળકો છે. તથા બધાં પોતાને ઠેકાણે પહોંચે ત્યાં સુધી જાંદગી ટકી રહે

એટલા ખોરાક ઉપર નભે છે. અને ટાઢ તડકાની સામે રક્ષણ રહિત છે, આવી સ્થિતિમાં મને તેથી વિખુટો કરવો એ ન્યાયનું ભારે ખંડન કહેવાય. જ્યારે ગઈ રાતે મને પકડવામાં આવ્યો ત્યારે મારી સાથેના માણસોને જણાવ્યા વિના હું તેઓને મૂકી આવ્યો છું. તેઓ કદાચ કોઈથી ગાંડાતુર બની જાય. એટલે હું માગું છું કે ક્યાંતો તેઓની સાથે કુચ કરવાની મને સ્વ આપવામાં આવશે. અથવા તો સરકાર તેઓને રેલગાડીથી ટોસ્ટોચ ફાર્મ પહોંચાડશે અને ખોરાકની પણ પૂરી પાડશે. બેના ઉપર તે માણસોને વિશ્વાસ છે તે વિનાના તેઓને કરી મૂકવા અને તેની સાથે તેને માટે ખોરાકની વગેરેનો કાંઈ બંધોબસ્ત ન કરવો એ અયોગ્ય ગણાય. હું ઉમેદ રાખું છું કે ફરી વિચાર કર્યા પછી સરકાર પોતાનો ઠરાવ ફેરવશે. જે કુચ દરમિયાન અણુધાર્યો બનાવ બનશે, અને ખાસ કરી ધાવણાં બચ્ચાંવાળી બાઈઓમાંથી કોઈનાં મરણ થશે તો જવાબદારી સરકારની છે.”

સરખસ આગળ ચાલ્યું. મને વોલ્કસ્ટર્ટના ન્યાયાધીશ સન્મુખ ઉભો કરવામાં આવ્યો. મારે બચાવ તો કાંઈ કરવાનો ન હતો. પણ જે માણસો પામફૂડથી આગળ ગયા હતા, તથા હજુ જે ચાલ્સર્સ ટાઉનમાં પડેલા હતા, તેની કેટલીએક વ્યવસ્થા સંભાળવાની હતી, એટલે મેં મુદત માંગી. સરકારી વકીલે તેની સામે વાંધો લીધો. પણ ન્યાયાધીશે જણાવ્યું કે ખેલ ફક્ત ખૂનના આરોપમાંજ નામ જુર કરી શકાય. તેથી તેણે પા. ૫૦ ની જમીનગીરી માંગી, એક અઠવાડિયાની મુદત આપી. જમીનગીરી તુરતજ વોલ્કસ્ટર્ટના એક વેપારીએ આપી દીધી. હું છુટો થઈ પર્યારો કુચ કરનારાઓને

મળ્યો. તેઓનો ઉત્સાહ બમણો વધ્યો. દરમીયાન ટ્રિટોરીઆથી તાર આવી ગયો કે મારી સાથેના હિંદીઓને પકડવાનો સરકારનો ધરોદો નથી. આગેવાનોનેજ પકડવામાં આવશે. આનો અર્થ એમ નહોતો કે ખીજ બધાને છૂટ આપવામાં આવશે. પણ બધાને પકડી આપણા કામને સહેલું કરવા અથવા તો હિંદમાં ખળભળાટ કરવા સરકાર ઈચ્છતી ન હતી.

પાછળ ખીજ એક મોટી ટુકડી લઈ મીં કેલનખેક આવતા હતા. અમારી બે હજાર ઉપરની ટુકડી સ્ટાંડર્ટન આગળ પહોંચી. ન્યાં ફરીને મને પકડવામાં આવ્યો. અને કેસની તાં ૨૨મીની મુદત પડી. અમે તો આગળ ચાલ્યા. પણ હવે સરકારથી આ બધું જીરવાય તેમ ન હતું એટલે તેણે પ્રથમ મને આ બધાથી એકદમ વિખુટો પાડવાનું પગલું લીધું. આ સમયે મિં પોલાકને હિંદુ-સ્થાનમાં ડેપ્યુટેશન લઈ મોકલવાની તૈયારી થઈ રહી હતી. તે મારે ઉપડતા પહેલાં તે મને મળવા આવ્યા. પણ ‘આદ્યાં અધવચ રહે અને હર કરે સો હોય’ એમ બન્યું. મને રવિવારે ફરી ત્રીજી વખત ગ્રેલીંગસ્ટાડ આગળ પકડ્યો. આ વખતનું વોરંટ ડંડીથી નીકળ્યું હતું. અને તહોમત ગૌરમીટીયાઓને કામ છોડાવ્યાનું હતું. અહીંથી મને ધણીજ ચુપકીથી ડંડી લઈ ગયા. ઉપર જણાવી ગયો છું કે મીં પોલાક હમારી સાથે કુચમાં હતા. તેણે આ કામ સંભાળી લીધું. ડંડીમાં મંગળવારે કેસ ચાલ્યો. મારા ઉપરના ત્રણે આરોપ મને વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યાં. તે મેં કબુલ રાખ્યા અને રજા મેળવી જણાવ્યું કે “મારા પોતાના તરફ અને બધી પ્રજા તરફ ન્યાયની

ખાતર મારે કહેવું જોઈએ કે જે તહોમત મારા ઉપર મૂકવામાં આવ્યાં છે તેની બધી જવાબદારી એક વકીલ તરીકે તથા નાતાલના જીના રહીશ તરીકે હું માથે લઉં છું. હું માનું છું કે આ લોકોને કોલોનીની બહાર લઇ જવાથી લોકોના મન ઉપર જે છાપ પડી છે તેનો હેતુ ઉમદા હતો. ખાણોવાળા સામે ઠાંઈ તકરાર નથી. આ લડતથી તેમને ગંભીર નુકશાન થાય છે તે માટે હું દીલગીર છું. હું હિંદી મજૂરો રાખવાવાળાને પણ વિનંતિ કરું છું કે આ કર મારા દેશી ભાઈઓ પર ભારે ખોળ રૂપ છે અને તેથી તે રદ થવો જોઈએ. મને લાગે છે કે ઍન. મિ. ગોખલે અને જનરલ સ્મટ્સ વચ્ચે જે સ્થિતિ ઉભી થઈ છે તે જોતાં અત્યંત ધ્યાન ખેંચાય તેવી લડત ઉઠાવવાની મારી ફરજ હતી. સ્ત્રીઓને અને ધૂધાવણાં બચ્ચાંને સંકટ સહન કરવાં પડ્યાં છે તે હું સમજું છું. અને તે છતાં મને લાગે છે કે લોકોને સલાહ આપવાની મારી ફરજ હતી. અને તે મેં બજાવી છે. અને જ્યાં સુધી તે કર રદ થયો નથી ત્યાં સુધી કામ નહિ કરવાની ને બીજા માંગીને પેટ ભરવાની સલાહ મારા દેશી ભાઈઓને ફરી ફરી આપવામાં હું મારી ફરજ સમજીશ. મને ખાતરી છે કે દુઃખ ભોગવ્યા વિના તેઓ પર થતા જુલમનો અંત આવવાનો નથી.”

હું તો જેલમાં ઠરી ઠામ ખેઠા. પાછળથી વોલકસ્ટમાં મારા ઉપર કામ ચાલ્યું અને ડંડીમાં થએલી નવ માસ ઉપરાંત ત્યાં ખીજી ત્રણ માસની જેલ થઈ.

આ અરસામાં મને ખબર થયા કે મિ. પોલોક પકડાયા છે. અને હિંદુસ્તાન જવાને બદલે જેલમાં જમને ખેઠા છે. હું તો રાજી

थयो इमके बारे मन पहेला उप्युटेशन करतां आ उप्युटेशन मोडुं थयुं. ते पछी तुरतज मि. डेलनभेक पकडया अने ते पछु मि. पोलाडनी पेटे त्रष्टु मासनी जेलमां जघने जेहा. आगेवानोने पकडया पछी लोडो नमी जशे अेम मानवामां सरकारे तो बूलज करी. अघा हउताकीआओने यारेक आस ट्रेनोभरी डंडी तथा न्युकासलमां पाछा आओो उपर लघ जवामां आव्या. त्यां तेओोना उपर लारे जुलम थयो. तेमने अहु सहन करवुं पड्युं. पछु सहन करवाने तो अघा अहार पडेलाज हता. सैने आगेवानो वगर पोतानुं अण अताववानुं हतुं, अने ते तेमणे अतावी आभ्युं. इवी रीते अताव्युं ते जगत जणु छे.

कवि ह्यारामे अइं गायुं छे इ—

महा कष्ट पाभ्या विना कृष्णु काडोने मज्या,
 यारे युगना जुओो साधु शोधी;
 वहाल वैष्णव त्रिषे वीरलाने होय अहु;
 पीडनाराज लकित विरोधी. महो०

द्रुवज प्रह्लादज बीभम अणि विभिषणु,
 विदुर कुंति कुंवर सहित दुषियां;
 वसुमति देवकी नंदज यशोमती,
 सकल वज लद्र दुषि लकत सुषियां. महो०

नण हभयंती हरिश्चंद तारानयनी,
 इकमांगद अंअरिषादि कष्टि;
 नरसिंह मेहेतो ने जयदेव मीरांजनी
 प्रथम पीडा पछी सुभनी वृष्टि. महो०

વ્યાસ આધિ વ્યાધિ તુલસી માધવાદિક,
 શિવ કલાપી વિદ્યા વિશ્વ નિંદે;
 જગ જનની જનકી દુઃખ દુસ્તર સહું,
 પાપ વણુ તાપ જેને જગત વંદે. મહા૦
 સંચિત ક્રિયાણુ પ્રારબ્ધ જેને નથી,
 તેને ત્રય તાપ આવી નડે છે;
 અકલ ગતિ ઇશ હેતુ ન સમજ્યું પડે,
 પ્રબલ ઇચ્છા સરવ તે પડે છે. મહા૦
 છે કથન માત્ર એ પાપ ને પુણ્ય બે,
 નચવ્યું નંદકુંવરનું જગત નાચે;
 દયા પ્રિતમ રૂચિ વિના પત્ર હાલે નહિ,
 પણુ ન ભાગે ભ્રમણુ મન્ન કાચે. મહા૦

(આ લખાણનો વિશેષ ભાગ મ. ગાંધીજી તરફથી લખાવાનો
 હતો પણ યુરોપી વિગ્રહને લીધે તેમને જરૂરી અવકાશ મળ્યે
 નથી.
 —અધિપતિ ઈડીઅન ઓપીનીયન.)

ક

સમાપ્ત.

